

Recensioner

Dansk-judisk historia – en samlingsrecension

Dansk jødisk kunst. Jøder i Dansk kunst, Mirjam Gelfer-Jørgensen (red.), Köpenhamn 1999, 590 s. (Folio), **I tradition og kaos. Festskrift till Henning Poulsen, Johnny Laursen et al** (red.), Aarhus 2000, 347 s., **Danmark og de ødiske flygtinge 1933–1940. En bog om flygtinge og menneskerettigheder,** Lone Rünitz, Köpenhamn 2000, 239 s., **Kirke og Synagoge. Holdninger i den danske kirke til jødedom og jøder i middelalderen, reformationstiden og den lutherske ortodoxi (ca 1100–1700),** Martin Schwarz Lausten, Köpenhamn 1992, 536 s., **De fromme og jøderne. Holdninger til jødedom og jøder i Danmark i pietismens tid (1700–1760),** Martin Schwarz Lausten, Köpenhamn 2000, 667 s.

I EN NYUTKOMMEN dansk festskrift, *I tradition och kaos. Festskrift till Henning Poulsen*, Johnny Laursen et al. (red.), behandlar historikern Michael Mogensen "Det danske flyktningesamfund i Sverige og 'jødespørgsmålet'" under perioden 1943–1947. Han visar utifrån svenskt polismaterial, brev och andra källor att spänningarna mellan de dansk-judiska och etniskt danska flyktingarna ibland tog sig uttryck i antisemitism. En förklaring till detta finner Mogensen i att flera av de ledande inom flyktningadministrationen var judar, vilket innebar att de etniskt danska motståndsmän som tidigare hjälpt sina judiska landsmän helt plötsligt befann sig i en situation där de var tvungna att vända sig till dessa för att få hjälp. Han framhåller också att situationen för flyktingarna var ovan, att de levde under stor psykisk press och därför inte sällan reagerade våldsamt och känslomässigt obehärskat. Mogensen påpekar emellertid också att antisemitiska föreställningar var vanliga under 1930- och 1940-talen och att dessa inte på all-

var undertrycktes förrän Förintelsens omfattning blivit allmän kunskap.

Mogensens artikel kan dels ses som ett uttryck för ett ökande intresse bland danska forskare för dansk-judisk historia, dels som ett av många tecken på en omprövning av den officiella bilden av Danmark under andra världskriget. Hur denna bild konstruerades diskuteras i Claus Brylids och Anette Warrings *Besættelsetiden som kollektiv erindring* (1999). Dekonstruktionens historia återstår ännu att skriva. I den kommer sannolikt den danska antisemitismen under mellankrigstiden och under "besättelsen", liksom den danska invandringspolitiken under denna tid att få stort utrymme. Den sistnämnda (och i viss utsträckning även den förstnämnda) behandlas av Lone Rünitz i *Danmark og de jødiske flygtinge 1933–1940. En bog om flygtinge og menneskerettigheder*. Rünitz framhåller i en inledande forskningsöversikt att det saknas systematiska studier inom området. Denna brist förklarar hon med oviljan i Danmark att röra vid "nationallegenden" om räddningen av de danska judarna i oktober 1943, en berättelse som skapat stor internationell goodwill. (Ett av de internationella arbetena om händelsen, Leo Goldberger (ed.), *The Rescue of the Danish Jews. Moral Courage under Stress* (1987), är till exempel dedicerad "To Those Thousands of Danes for Whom Heroic Acts Were Ordinary Choices"). Oviljan hänger i sin tur även, menar Rünitz, samman med att antisemitism efter Förintelsen har kommit att jämföras med folkmord. Den icke-handlingsinriktade salongs- eller vardagsantisemitismen som var regel snarare än undantag runt om i Europa före det nazistiska maktövertagandet blev helt enkelt svår att diskutera när alla vägar tycktes bära till Auschwitz. Rünitz är själv, som Sofie Bak framhållit i en recension i *Rambam* 2000:9, något svävande vad gäller antisemitismen i Danmark. Rünitz vidareför en sedvan-

RECENSIONER

lig uppfattning om att antisemitism nog fanns i vissa kretsar i samhället, men att den inte hade något egentligt genomslag i de bredare folklagren. Som delvis redan framgått och som kommer att framgå tydligare nedan är det en sanning med modifikation. Rünitz ger dessutom, som Bak påpekar, själv åtskilliga exempel på antisemitism såväl bland tjänstemännen i den statliga byråkratin som inom befolkningen i stort och i sammanfattningen framhåller hon dessutom att antisemitismen de facto var en faktor som bestämde hur flyktingpolitiken utformades. Möjligen förklaras Rünitz något odeciderade behandling av antisemitismen av att hon hämtat inspiration från Tony Kushners (som hos Rünitz får heta Tommy) *Holocaust and the Liberal Imagination. A Social and Cultural History* (1994). Kushner visar att sambanden mellan den statliga politiken och den allmänna opinionen var synnerligen komplexa och komplicerade och inte låter sig förklaras utifrån några enkla orsakssamband mellan förekomsten eller avsaknaden av antisemitism å ena sidan och politiken gentemot de judiska flyktingarna å den andra.

Den inledande forskningsöversikten följs av en genomgång av den nazistiska judepolitikens utveckling, de diplomatiska förvecklingarna på temat "gånge denna kalk..." och det internationella samfundets misslyckande att hantera frågan om de judiska flyktingarna. Genomgången baseras huvudsakligen på Michael Marrus *The Unwanted. European Refugees in the Twentieth Century* (1985). Jag hade gärna sett att Rünitz i dessa avsnitt tagit upp den debatt som förts på senare år rörande huruvida det internationella samfundet misslyckades eller ej under dessa kritiska år. Att de enskilda staterna, däribland Sverige och Danmark, kom ömkligt till korta står fullständigt klart. Det är däremot inte självklart att det internationella samfundet fallerade, åtminstone inte om man skall tro William D. Rubinstein. Han hävdar i den kontroversiella *The Myth of Rescue* (1997) att även om de enskilda staterna var för sig var ovilliga att ta emot judiska flyk-

tingar så blev det sammanlagda resultatet av 1930-talets flyktingpolitik att 72% av de tyska judarna lyckades fly det nazistiska Tyskland före krigsutbrottet 1939. Rubinsteins tes, som han slår fast i bokens första mening, är att inte en enda av de judar som mördades under Förintelsen hade kunnat räddas av de allierade givet vad dessa då faktiskt visste om Förintelsen, vad som faktiskt föreslogs och vad som var realistiskt genomförbart. Rubinstein har inte fått stå oemotsagd. Bland hans kritiker märks Walter Laqueur, som hävdar att Rubinstein är djupt okunnig och medvetet feltolkar de undersökningar han utgår från, och David S. Wyman, författare till *The Abandonment of the Jews* (1984), som även han menar att Rubinstein ingenting begripit och hävdar att hans framställning är ett misslyckat försök att ärärädda Franklin D Roosevelt och dennes administration sponsrat av Franklin och Eleanor Roosevelt Institute. Wyman är av den bestämda uppfattningen att betydligt mer kunde ha gjorts för att rädda judarna även under perioden 1941 till 1945 och att dessa räddningsaktioner kunde ha blivit framgångsrika. Han har dock kritiserats av bland andra Michael Marrus för att vara moralist och döma dåtidens politiska aktörer med facit i hand och efter en senare tids måttstock.

Efter genomgången av den nazistiska judepolitikens utveckling och de diplomatiska turnerna följer en systematisk och klagörande skildring av den danska invandringspolitikens olika faser och de debatter som fördes. Den bild Rünitz tecknar erinrar i långa stycken om den Hans Lindberg och Paul Levine ger i *Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936–1941* (1974) respektive *From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust, 1938–1944* (1996). Rünitz visar övertygande hur nära politiken följde "flyktingproblemets" utveckling och dokumenterar ingående hur de ansvariga politikererna slingrade sig och sorgfälligt undvek att ge några bindande löften. Istället överlät de åt ämbetsmännen att tolka de vaga politiska utspelen, vilket dessa gjorde med en nitälskan

som gick långt utöver vad lojaliteten mot deras chefer rimligen krävde och som inte lämnade mycket utrymme för humanitära hänsyn. I Danmark, liksom i Sverige, vägrade myndigheterna de flyende judarna status som politiska flyktingar. Dessutom förvägrades merparten av de få judar som trots allt kom till Danmark arbetsstillstånd, vilket gjorde landet föga lockande som asylland. Visumtvång infördes för österrikiska medborgare efter Ansluss i syfte att slippa en "anstormning" av österrikiska judar och J-passen användes för att sortera bort judar redan vid landets gränser. Kristallnatten resulterade inte i att politiken förändrades. De skäl som anfördes för att motivera den restriktiva politiken känns även de igen från Sverige; Politikerna hänvisade till de begränsade ekonomiska möjligheterna att hjälpa flyktingarna, till den kärva arbetsmarknaden och till att en generös politik skulle kunna skapa ett "judeproblem". Rünitz menar att detta i allt väsentligt var svepskäl, men framhåller samtidigt att beslutsfattarnas egna fördomar mot judar spelade en roll. Det rörde sig, hävdar hon, inte i första hand om farhågor för att ge hemmanazisterna vind i seglen utan om en rädsla för den mäktige grannen i söder och vad denne kunde företa sig om antityska stämningar skulle uppstå. Argumentet att en generösare flyktingpolitik riskerade att späda på antisemitismen användes i Sverige såväl före och under som efter kriget. Gustav Möller förklarade i första kammarens remissdebatt den 18 januari 1945 den restriktiva svenska politiken med farhågorna för att en generös flyktingpolitik skulle reta den allmänna opinionen, ge nazisterna vind i seglen och skapa förutsättningarna för uppkomsten av en "judefråga" i Sverige. Möllers uttalande, liksom hans danska kollegers, avslöjar en syn på antisemitismen som var förhållandevis på 1930- och 1940-talen: den förklarades med judarnas göranden och låtanden och dess styrka ansågs vara intimt förbunden med andelen judar i befolkningen. Dessa uppfattningar indikerar dels att det fanns en föreställning om att antisemitismen var utbredd, dels att anti-

semitismen till inte ringa del uppfattades som judarnas fel. Föreställningar som dessa hade företrädare även bland de svenska judarna (och som kommer att framgå även bland de danska), vilket Möller i ovannämnda debatt inte var sen att framhålla. Han hävdade att "den svenska regeringen, då det gällde att släppa in judar i landet, var åtminstone lika generös som mosaiska församlingen i Stockholm". Möllers uppfattning vann burskap trots att den statliga utredning om flyktingpolitiken som tillsattes efter kriget visade att den var felaktig. Den vidareförs av Steven Koblik i *Om vi teg skulle stenarna ropa. Om Sverige och judeproblemet 1933–1945* (1987); Koblik är hård i sin dom över församlingens agerande. Lena Einhorn uttrycker däremot i sin biografi över Gilel Storch, *Handelsresande i liv. Om vilja och vankelemod i krigets skugga* (1999), en något större förståelse för församlingens och församlingsföreståndarens, Gunnar Josephson, svåra uppgift. Rünitz tecknar för de danska förhållandena en bild snarlik den Einhorn ger. Hon är visserligen skarp i sin kritik och konkluderar att det hade varit svårt att begränsa flyktingströmmen och fullständigt utslutet att sända så många judiska flyktingar vidare till andra länder utan Kommitténs af 4. Maj 1933 (den dansk-judiska flyktingkommittén) aktiva medverkan, men framställer samtidigt det judiska ledarskapets passivitet och samarbetsvilja som begriplig under de rådande omständigheterna; Kommittén var helt utlämnad år de danska myndigheternas goda vilja och dessutom fruktade dess medlemmar att ett generösare flyktingmottagande skulle utlösa antisemitiska reaktioner. Sofie Bak ligger i sin recension av Rünitz närmre Koblik. Hon anser att de ramar det judiska ledarskapet satte upp för kommitténs verksamhet var långt snävare än vad lojaliteten gentemot de danska myndigheterna krävde.

Inom förintelseforskningen och den forskning som behandlar flyktingpolitiken under den nazistiska eran är kontrafaktiska resonemang inte ovanliga, som redovisningen ovan av Wymans arbete antyder. I den till svenska

RECESSIONER

nyligen översatta *Rethinking the Holocaust* (*Förintelsen i perspektiv* 2001) betonar Yehuda Bauer, i mitt tycke med rätta, att "[h]istoriker bör fundera kring oförverkliga möjligheter i de situationer som gäller innan dessa utvecklas fram till sådana slutgiltiga och avgörande punkter – möjligheter som realistiskt ligger i situationerna – annars missar de fullständigt sin kallelse". (s. 150). Även de undersökningar som inte utgår från några explicita kontrafaktiska frågeställningar har inte sällan utgångspunkten att den utveckling som studeras kunde, och framförallt borde, ha sett annorlunda ut än vad den faktiskt gjorde. Detta normativa inslag medför närmast automatiskt en retroaktiv utmätning av skuld. Rünitz är dock inte i första hand ute efter att finna skyldiga. Däremot för hon ett i mitt tycke tämligen egenartat resonemang som går ut på att den restriktiva flyktingpolitiken skapade förutsättningarna för massräddningen i oktober 1943: om inte den danska politiken varit så restriktiv hade ett stort antal judar tagit sin tillflykt till landet, vilket i sin tur hade gjort en massräddning omöjlig. Resonemanget hade varit begripligt om Rünitz varit ute efter att ärerädda 1930-talets politiker och ämbetsmän, men det är hon definitivt inte. Hennes kontrafaktiska resonemang skämmer dock inte boken. *Danmark og de jødiske flygtninge 1933–1940* är ett väsentligt bidrag till forskningen om den mellankrigstida europeiska flyktingpolitiken.

Det är emellertid inte bara judarnas öden under mellankrigstiden och den nazistiska ockupationen som allt mer börjat uppmärksammas. Den danska inställningen till judarna i äldre tid har på senare år ägnats allt större uppmärksamhet. Visserligen finns tidigare arbeten – Benjamin Balslevs *De danske jøders historie* (1932), Poul Borschenius' *Historien om de danske jøder* (1968), Per Katz *Jøderne i Danmark i det 17. Århundrede* och det arbete, *Indenfor murerne. Jødisk liv i Danmark*, som gavs ut i samband med 300-årsjubileet för den judiska närvaron i Danmark (1984) – men de behandlar huvudsakligen judarnas

egen sociala och kulturella historia och judiska insatser inom kultur- och näringsliv.

Professorn i kyrkohistoria vid Köpenhamns universitet, Martin Schwarz Lausten, anlägger ett annat perspektiv. I de båda synnerligen digra arbetena *Kirke og Synagoge* och *De fromme og jøderne* går han systematiskt igenom vad danska kyrkliga företrädare skrivit och förkunnat om judarna under 700 år. Det handlar dels om den teologiska reflektionen kring judar och judendom, dels om de reaktioner och den politik denna reflektion gav upphov till. Den förra volymen täcker perioden ca 1100 till ca 1700, det vill säga den katolska medeltiden, reformationstiden och den lutherska ortodoxins epok, medan den senare behandlar perioden 1700 till 1760, pietismen tid. Schwarz Lausten har dessutom aviserat ytterligare en volym i vilken han skall avhandla kyrkans inställning till judarna från 1760 till 1814. Periodiseringen kan förefalla märklig utifrån svensk horisont, men är tämligen självklar givet de danska förhållandena. Under den period som skildras i *Kirke og Synagoge* fanns i stort sett inte några judar i Danmark. Det första bosättningsståndet utställt till en jude utfärdades 1673, det första lejd brevet som garanterade personlig religionsfrihet för en jude 1681 och det första tillståndet att inrätta en judisk församling med egen synagoga (i Köpenhamn) 1684. I *Kirke og Synagoge* behandlas alltså kyrkans inställning till judar under en period då det inte fanns någon judisk närvaro att tala om medan författaren i *De fromme og jøderne* tar sig an kyrkans inställning till judarna under de första decennierna av judisk bosättning. Avgränsningen motiveras dessutom av att pietismen under perioden 1700–1760 var förhärskande. I den tänkta tredje volymen kommer kyrkans reaktion på den begynnade emancipationen av judarna att skärskådas. 1814 var det år då judarna inom flera viktiga områden fick samma rättigheter som övriga danska medborgare.

Det är dock inte bara denna typ av överväganden som styrkt Schwarz Laustens periodi-

sering utan även det empiriska materialet. Källorna flödar som bekant rikare ju längre fram i tiden man kommer. (De första sexhundra åren klaras av på 536 sidor medan de efterföljande sextio behandlas på 667 sidor). Det brukar ju hävdas att man inte skall låta empirin styra framställningen. Jag vill emellertid hävda att det är motiverat i Schwarz Laustens fall eftersom det rör sig om något så ovanligt som en syntes – en kyrko- och dogmhistoria med fokus på judarna som spänner över 700 år – i stor utsträckning baserad på egen grundforskning. Författaren framhåller i inledningen till *De fromme og jøderne* att även de avsnitt som huvudsakligen är baserade på tidigare forskning innehåller egen källforskning. Källmaterialet från den katolska medeltiden utgörs av andaktsböcker, predikosamlingar, uppbyggelselitteratur, läroböcker och teologiska och polemiska skrifter skrivna av biskopar, universitetsteologer och enskilda predikanter samt adelskvinnors andaktsböcker. Han utnyttjar dessutom skickligt den kyrkliga bildkonsten i form av kalkmåleri, altartavlor, altare, ett krucifix (Gunhildkorset) och en illustrerad evangeliebok (*Hornebogen*). Bland de enskilda arbeten från den katolska medeltiden kan nämnas en översättning av en inom antisemitismforskningen mycket känd antisemitisk traktat (1516) författad av den judiske konvertitens Josef (Johannes) Pfefferkorn. Källmaterialet från den lutherska reformationskyrkans tid utgörs även det av predikningar, teologiska arbeten – däribland antikätterska skrifter och uppbyggliga traktater – böner, inte minst de som lästes vid varje gudstjänst, arbeten om passionshistorien – som vid denna tid fick stor betydelse – liksom diverse översättningar av Josephus skildring av Jerusalems ödeläggelse år 70 evt samt flera från tyskan översatta postillor. För den lutherska ortodoxins epok studerar Schwarz Lausten de kyrkliga ledarnas kommentarer till de kontakter som vid denna tid togs mellan det danska hovet och regeringen å ena sidan och judiska affärsmän å den andra. Han

går igenom relevanta avsnitt i dåtidens viktigaste handbok i dogmatik, *Universæ Theologiæ Systema* (1633), samt kommentarerna rörande *Der Jüden Talmud* (1608) och det första judedopet i Köpenhamn (1620). Vidare studerar han ett urval av resultatet av de lärda mödorna vid Köpenhamns universitet där man under den lutherska ortodoxins epok började studera hebreiska, Israels historia, religion och samhällsförhållanden samt gav ut rabbinisk litteratur och skrifter som behandlade den samtida judendomen. Det var emellertid inte bara denna typ av skrifter teologerna producerade. Schwarz Lausten analyserar även de antijudiska arbeten som skrevs och som resulterade i att en mera folklig, ”vulgärare” judefientlighet började göra sig bred. Dessutom tar han sig an reaktionen på judedopen – som ökade i antal under slutet av 1600-talet – samt den plan för inrättande av ett judiskt getto som Köpenhamns polismästare lade fram 1692.

Källmaterialet till *De fromme og jøderne* är delvis av samma typ som i *Kirke og synagoge*. Centrala är av lätt insedda skäl de tyska pietisternas skrifter om ”Den stora judeomvändelsen”, ”Tusenårsriket” och mission bland judarna och deras danska kollegers förhållningssätt till dessa. Vidare behandlas skrifter av ett antal danska filosemiter som såg sig som utsända av Gud för att förena kristna och judar och den kyrkliga och världsliga överhetens reaktion på deras verksamhet sådan den kommer till uttryck i brev, rättegångsprotokoll och liknande. Särskilt intressant är att Schwarz Lausten ingående går igenom hur centralmakten, Köpenhamns stadsstyrelse, teologiska fakulteten vid Köpenhamns universitet och andra instanser behandlade ärenden som på ett eller annat sätt rörde judarna. Genom detta material kan han blottlägga den kyrkliga och världsliga överhetens uppfattningar om judarna. Ett annat intressant material utgörs av ett antal tyska pietistiska ”judemissionärens” efterlämnade, hittills outnyttjade, dagböcker vilka erbjuder fascinerande inblickar i pietismens föreställ-

RECENSIONER

ningsvärld. Schwarz Lausten gör också bland mycket annat en systematisk studie av proseytansökningar, dopprotokoll och liknande material. Jag har uppehållit mig en del vid de källor han utnyttjar i syfte att understryka att *Kirke og Synagoge* och *De fromme og jøderne* i inte ringa omfattning är synteser baserade på källforskning.

Vad resultaten angår låter det sig knappast göra att inom ramen för en samlingsrecension mera utförligt redogöra för dem. Till båtнад för recensenten innehåller båda arbetena rejäla sammanfattningar och dessutom sammanfattningar av dessa. För den katolska medeltiden konstaterar Schwarz Lausten att judarna betraktades som ett av Gud utvalt folk som först av alla erbjudits frälsningen, men avvisat denna och istället avrättat Jesus. Till följd av detta hade de drabbats av Guds rättmätiga vrede och straff som kulminerade med Jerusalems och templets förstöring. Frälsningserbjudandet gick därefter till hedningarna som omfamnade det. Judendomen och judarna sågs emellertid inte bara som ett teologiskt problem; de flesta av de författare Schwarz Lausten studerat utsträcker fördömandet av judarna i nytestamentlig tid till att omfatta även judarna i samtiden. I dessa avseenden skiljde sig de danska teologerna inte från sina utländska kolleger. Anders Sunesøn avvek dock i viss utsträckning från mönstret. I sin *Hexaëmeron*, skriven mellan 1177 och 1228, undviker han på flera ställen att följa sina utländska förebilders våldsamma antijudiska utfall. Sammanfattningsvis framhåller Schwarz Lausten att såväl lekmännen som kyrkans företrädare genom betraktelserna och bönera i uppbyggelselitteraturen samt kalkmålerierna, som de ständigt hade för ögonen, medeltiden igenom utsattes för en massiv och ihållande påverkan i riktning mot ett fördömande av såväl judarna i nytestamentlig tid som i samtiden. Kulminationen utgjordes av översättningen av Pfefferkorns hästskt antisemitiska skrift, riktad mot samtidens judar. Schwarz Lausten framhåller det anmärkningsvärda i att den danske utgivaren ansett att det skulle

finnas en marknad för denna skrift i Danmark där man ännu inte stiftat direkt bekantskap med judar.

Inställningen till judarna och judendomen bland ledande danska teologer under reformationstiden skiljde sig, framhåller Schwarz Lausten, inte i princip från den som var förhärskande under slutet av den katolska medeltiden. Inte desto mindre gick den in i en ny fas med reformationen till följd dels av teologernas förståelse av huvudinnehållet i den lutherska kristendomsförståelsen, dels det flitiga exegetiska arbetet och dess praktiska konsekvenser, inte minst predikan. Centralt i teologin vid denna tid var Luthers förståelse av människans frälsning. Kärnan i denna var den paulinska läran om Jesus som Kristus, den sanne Messias, som genom sin död på korset gett människan försoning, ”rättfärdiggörelse” inför Gud, alltsammans en barmhärtighetsgåva från Gud till den syndiga människan. Denna nya pakt mellan människorna och Gud, som kom till konkret uttryck i nattvarden, ansågs ha avlöst den gamla och menades ha förutsagts på många ställen i GT varför en intensiv kristologisk tolkning av de gammaltestamentliga skrifterna inleddes. Tolkningen krävde kunskaper i hebreiska vilket medförde att judendomen på ett helt annat sätt än tidigare blev närvarande för teologerna. Dessa var övertygade om att judendomen som frälsningsväg förkastats av Gud sedan judarna avvisat Jesus som Messias. Till detta lades ännu en aspekt: i reformationstidens teologers ögon var det inte någon större skillnad mellan romerska katoliker och judar eftersom båda ansågs anvisa gärningsrättfärdigheten, laguppfyllelsen, som frälsningsväg. Detta bidrog till att intensifiera polemiken mot judarna. I synen på judarna i nytestamentlig tid bröts uppfattningarna. Merparten av teologerna fördömde å det våldsammaste judarna som ensamma ansvariga för avrättningen av Jesus och till följd av detta förkastade av Gud. Andra företrädde en mera nyanserad uppfattning och hävdade att judarna varit ”våra bödlar” eftersom våra synder korsfäst Jesus. I all-

mänhet segrade den förstnämnda uppfattningen och den fördes dessutom fram till att gälla även samtidens judar. Merparten av teologerna ansåg dock inte att Guds förkastande av judarna var absolut. De var övertygade om att Gud skulle samla sin flock bestående av kristna och till kristendomen konverterade judar. Schwarz Lausten konstaterar vidare att även om de danska teologerna inte följde Luther i dennes judehat så gav de nästan undantagslöst i predikosamlingar, uppbyggelse-litteratur och andra skrifter gång efter annan uttryck för de välkända förkastelsesdomarna mot judarna som vantroende, blinda besatta av penningen osv. Till att börja med fick detta knappast någon praktisk betydelse men det skapade en fruktbar jordmån för antisemitiska föreställningar. I detta sammanhang var den stora vikt den lutherska kristendomsförståelsen lade vid det personliga tillägnet väsentlig. Förkunnelsen av Ordet på modersmålet, församlingens aktiva deltagande i gudstjänsten genom psalmsång på modersmålet, utdelningen av både bröd och vin i nattvarden och den regelbundna läsningen av böner i vilka judarna och judendomen starkt fördömdes bidrog verksamt till att sprida och befästa antijudiska föreställningar.

Under den lutherska ortodoxins epok betonade den världsliga och kyrkliga överheten, precis som i Sverige, med eftertryck att den evangelisk-lutherska läran var den enda sanna formen av gudsdyrkan och kungens skyldighet att bekämpa alla andra trossamfund inskräpdes. De handelspolitiska intressena visade sig emellertid vara starkare än strävandena efter konfessionell uniformitet vilket resulterade i att judiska handelsmän och deras religion kom att tolereras, en process som kulminerade med att judar tilläts inrätta en synagoga i Köpenhamn 1684. I Sverige skulle det dröja ytterligare nästan hundra år. Planerna på att tillåta judisk bosättning i Sverige under 1600-talet stupade på såväl den kyrkliga som den världsliga överhetens motstånd. Axel Oxenstierna framhöll, för att blott nämna ett exempel, att han heller såg Göteborg ligga öde än

att staden skulle blomstra med bistånd från judar, vilka han betecknade som Kristi arga fiender. I Danmark däremot genomdrevs judarnas rätt att fira gudstjänst mot kyrkans uttalade motstånd; De normgivande teologerna och kyrkliga ledarna ställde sig under hela perioden skarpt avvisande till judendomen. Samtidigt som de aktivt motarbetade judarnas rätt att leva och verka som judar i Danmark bedrevs emellertid vid Köpenhamns universitet intensiva studier i hebreiska, av det judiska folkets historia och av den rabbiniska litteraturen, studier som i första hand hade vetenskapliga, inte polemiska syften. Inte desto mindre var, framhåller Schwarz Lausten, inställningen till judar och judendom under hela perioden kritisk, polemisk och stundtals starkt negativ. Samma teologer som i sina vetenskapliga texter kunde visa förståelse för judar och judendom gav i andra sammanhang uttryck för hätskt antijudiska åsikter och föreställningar. Som ett exempel kan nämnas en starkt antijudisk dikt författad av lundabiskopen Peder Winstrup. Dikten var inspirerad av reliefen "Judesuggan" på Wittenbergs stadskyrkas fasad. Det var emellertid inte bara de ledande teologerna och kyrkliga företrädarna som vid denna tid utnyttjade de gängse antijudiska stereotyperna och framställde judarna som besatta av pengar, falska, listiga och hatiska. Denna tendens fanns också i de mera folkliga skrifterna såsom den danska utgåvan av legenden om Ahasverus, den vandrande, evige juden. Köpenhamns polismästares förslag 1692 om inrättandet av ett judiskt getto i Köpenhamn skall, menar Schwarz Lausten, ses som ett praktiskt utslag av dessa antijudiska tendenser.

Vad gäller pietismens tid konstaterar Schwarz Lausten att de tyska pietisternas syn på judarna, judarnas eskatologiska roll och judemissionens betydelse fick ett synnerligen begränsat genomslag bland danska teologer och kyrkomän. Såväl de uttalade motståndarna som anhängarna utgjorde ett försvinnande fåtal. Värt att notera är att de mera uttalade motståndarna hämtade argument från Luthers antijudiska skrifter vilka tidigare knappast

RECENSIONER

uppmärksammats i Danmark. Det förtjänar också att påpekas att anhängarna förenade tankar om ett gemensamt messianskt rike för kristna och judar med fördömanden av samtidens judar. Schwarz Lausten inskärper att även de tyska pietisterna, som själva såg sig som synnerligen judevänliga, betraktade judarna som förtappade Gudsbespottare och att denna uppfattning delades av den absoluta majoriteten av danska teologer vid denna tid. Han går också igenom den danska världsliga överhetens judepolitik och visar hur den genom olika typer av regleringar och kontroller begränsade judarnas yrkes- och näringsmöjligheter och genom förordningar och hårdhänta polismetoder försökte hålla landet fritt från fattiga judar. Denna politik erinrar om den som i Sverige stadfästes i det så kallade Judereglementet 1782. Schwarz Lausten poängterar att Köpenhamns stadsstyrelse var synnerligen judefientlig och att även stadens befolkning vid ett flertal tillfällen gav uttryck för kraftiga antipatier mot judar. Såväl stadsstyrelsen i Köpenhamn som den danska centralmaktens företrädare strävade aktivt efter att isolera den judiska tron och det judiska fromhetslivet med motiveringen att det rörde sig om Gudsbespottelse. Schwarz Lausten kan också visa att en negativ inställning till judarna även utmärkte merparten av professorerna vid Köpenhamns teologiska fakultet. Fakultetsmajoriteten uttalade sig till exempel tillsammans med biskopen Christen Worm för tvångsdop av judiska barn. De mest ytterliggående antijudiska förslagen under perioden – om konfiskering av judars förmögenheter, inrättande av ett judiskt getto och införande av ett synligt judemärke – avvisades dock. Schwarz Lausten redogör också ingående utifrån tidigare outnyttjat källmaterial för de tvångspredikningar de köpenhamnska judarna tvingades åhöra 1728 och för missionen bland judarna. I fokus står tre missionsresor som tyska pietistiska ”judemissionärer” utsändda från Halle företog åren 1734, 1742 och 1748. Missionssträvandena misslyckades kapitalt, vilket Schwarz Lausten förklarar med

missionärernas enligt vår tids måttstock fullständigt opsykologiska agerande; Deras påstådda ”judekärlek” tog sig bland annat uttryck i provokationer och kraftfulla fördömanden av judisk tro och av judar i allmänhet. Omvändelsearbetet blev alltså ett fiasko. Det innebär emellertid inte att judar i Danmark inte konverterade till kristendomen. Schwarz Lausten systematiska genomgång av proselytansökningarna, dopprotokoll och andra relevanta källor ger vid handen att minst 84 danska judar, inklusive 24 barn, döptes under perioden, vilket är nästan fyra gånger så många som tidigare antagits. Precis som i Sverige under Karl XI:s regeringstid var det vanligt att medlemmar av kungahuset och hovet agerade faddrar. De relativt många konversionerna medförde att statsmakten blev tvungen att fastlägga praxis vad gällde skilsmässor – i de fall maken/makan motsatte sig att gå över till kristendomen – och frågor om arv och arvskiten.

Schwarz Laustens arbeten är synnerligen imponerande. De saknar motsycke på svensk botten och, så vitt mig är bekant, även internationellt. För svenskt vidkommande är standardverket fortfarande Hugo Valentins utmärkta *Judarnas historia i Sverige* från 1924, även det i allt väsentligt baserat på egen källforskning. Valentin har också givit ut *Ur-kunder till judarnas historia i Sverige* (1924). Hans huvudsakliga källmaterial är dock riks-dagsprotokoll, lagar, förordningar och kungörelser samt delar av den världsliga och kyrkliga överhetens korrespondens. Den teologiska reflektionen kring judar och judendom hamnar därför i bakgrunden även om den inte saknas. Internationellt finns en fullständigt överskådlig mängd arbeten om antisemitismens historia, om olika nationella kyrkors, Vatikanens och världsliga myndigheters politik gentemot judarna. Jag känner dock inte till något annat exempel på att en enskild forskare, i stor utsträckning utifrån egen grundforskning, författat en nationell historik över reflektionen över judar och judendom genom historien och vilka praktiska följder denna fått.

Det är inte bara i utforskandet av den anti-judiska tanketraditionen som danska forskare hunnit betydligt längre än svenska. Detsamma gäller studiet av den dansk-judiska konsten och hur judarna framställts i dansk konst. Ämnena behandlas i den synnerligen påkostade och mycket vackra volymen *Dansk jødisk kunst. Jøder i Dansk kunst*. Boken innehåller 23 bidrag (exklusive förord och inledning), skrivna av ett drygt tiotal författare från skilda discipliner och är mycket rikt illustrerad. (Bildförteckningen upptar 427 figurer, samtliga föredömligt reproducerade). Den första delen inleds med en översikt över judarnas historia i Danmark, följt av ett avsnitt om religion och bilder och en nyttig genomgång av judiska symboler. Därutöver behandlas ämnen som framställningen av judar i dansk medeltidskonst, synagogorna i Danmark, gravkonst, silversmide, textilier, toravimplar, illuminerade hebreiska handskrifter och dansk-judiskt bokmåleri från 1700-talet. Den andra delen inleds med en genomgång som behandlar judarnas emancipation och de borgerliga idealen som följs av ett avsnitt om "teaterjuden". Därefter behandlas dansk-judisk målar Konst, teatermålaren Arnold Wållick och hans produktion samt de judiska konstmecenaterna i Danmark och deras betydelse. Boken, som är försedd med föredömliga ord-förklaringar, person-, plats- och ämnesregister, avslutas med ett avsnitt om judisk och dansk-judisk 1900-talskonst. Det finns en del svenska undersökningar i liknande ämnen. Representationer av judar i medeltida muralmålari behandlas i bland annat Anna Nilséns avhandling *Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri* (1986). Gunilla Frick har skrivit om de svensk-judiska konstmecenaterna i *Det judiska Stockholm* (1998) och i andra sammanhang. Jonas Gavel har diskuterat Carl Larssons porträtt av Pontus Fürstenberg och Judiska museet i Stockholm har gett ut arbeten om bland annat svensk-judiska porträtt. Wilmar Sauter har i diverse sammanhang skildrat scenjudens öden på svenska teatertilljor. Någon samlad framställning av samma

slag som *Dansk jødisk kunst. Jøder i Dansk kunst* existerar dock inte.

Det är bara att hoppas att svenska forskare följer sina danska kolleger i spåren. Förutsättningarna är de bästa. Marken är redan beredd. Svenska kyrkohistoriker torde kunna utgå från de arbeten Schwarz Lausten gått igenom; De har rimligen också använts av den svenska kyrkans företrädare och studerats av svenska teologer. De olika typer av källmaterial han identifierat borde vidare kunna användas även av svenska forskare. Vad den svensk-judiska konsten och representationen av judar i svensk konst angår finns, som antytts ovan, redan en del gjort. Mycket återstår dock fortfarande.

Lars M Andersson

Källor till invandringens historia i statliga myndigheters arkiv 1840–1990

Lars Hallberg

Skrifter utgivna av Riksarkivet 17, Stockholm 2001, 264 s.

ÅR 1995 GAV Elisabeth Reuterswärd vid Landsarkivet i Lund ut den utmärkta lilla skriften *Att söka sina utländska rötter. En vägledning till källor om invandring i svenska statliga myndigheters arkiv under 1900-talet*. Nu har Lars Hallberg, arkivarie vid Riksarkivet, kommit med en mera heltäckande vägledning till invandringens och invandrarnas historia sådan den framträder i arkiven, *Källor till invandringens historia i statliga myndigheters arkiv 1840–1990*. Hallberg framhåller i sin inledning att ambitionen med arbetet har varit att redovisa arkivmaterial från en rad områden där invandrare på olika sätt särbehandlats. I första hand är det de centrala statliga myndigheternas arkiv som presenteras, men även material i lokala statliga myndighetsarkiv liksom arkiv från organisationer och föreningar redovisas om än i mera begränsad omfattning. De olika invandrarorganisationernas arkiv behandlas inte, ej heller informationen om in-

RECENSIONER

vandrare i kommunala arkiv. Huvuddelen av det arkivmaterial Hallberg presenterar finns på Riksarkivet.

Hallbergs systematiska och grundliga framställning är precis den sortens handbok som åtminstone undertecknad länge efterlyst. Uppläggningen är föredömligt pedagogisk och stringent och ger utomordentligt goda möjligheter att följa de olika arkivbeståndens tillväxt och hur dessa flyttats mellan olika myndigheter i takt med omorganisationer och förändrade ansvarsförhållande. Det sistnämnda är inte minst viktigt. Visserligen har Riksarkivet utomordentliga beståndsöversikter men det är betydligt enklare att skaffa sig en uppfattning om hur olika arkivserier hänger samman och var de finns med ledning av Hallbergs arbete än utifrån översiktterna. På köpet får man dessutom en ordentlig redogörelse dels för den lagstiftning som styrt myndigheternas verksamhet, dels för de olika typer av handlingar denna verksamhet resulterat i. Dessutom ger *Att söka sina utländska rötter* en god bild av de olika arkivbildarnas organisatoriska strukturer och de förändringar dessa genomgått.

Källor till invandringens historia i statliga myndigheters arkiv 1840–1990 är kort sagt en förträfflig bok som kommer att bespara generationer av forskare de vedermödor som är förknippade med försöka reda ut hur olika arkivbestånd hänger samman. Historiker och andra forskare som studerar ut- och invandring, övervakningssystem, främlingsfientlighet och liknande företeelser är skyldiga Lars Hallberg stor tacksamhet.

Lars M Andersson

Skogsliv. Kulturella processer i nordiska skogsbygder

Ingar Kaldal, Ella Johansson, Bo Fritzböger & Hanna Snellman (red.)

Historiska Media. Lund 2000.

OM MÄNNEN, ALLT från pojkar till äldre, lyfts genom luften av en osynlig hand till en annan älv, en

annan arbetsplats eller t. o. m. en annan kontinent, så skulle de ha klarat sitt arbete ändå; att tillverka sina viktigaste verktyg och hålla dem i skick, bereda flottningsleden för flottningen; lossa brötar, rensa stränder samt föra flottvirket till dess mål.

Så beskriver Hanna Snellman flottningsarbetets gemensamma villkor över hela det världsomspännande nordliga barrskogsbälte där 1800-talets industrialisering förvandlade urskogarna till träråvara. Trots olika villkor för skogsarbetare, flottare, skogsbönder, jägare, renskötare, jägmästare eller forstmästare så var arbetsmomenten i de dagliga mödorna i skogen likartade. Det är just i detta som skogshistoriens värde ligger: det gemensamma i tillägnandet av träd som materiell resurs samtidigt som tillägnelsens kulturella former är så varierande. För samtidigt som momenten i arbetsprocessen i sig kan vara nästan identiska är betydelsen av den präglad av värderingar och historia i det samhälle där den utförs. Det gör att människors förhållande till träd och skog, säger mycket om både samhället och om skogen. Denna möjlighet, att med utgångspunkt från människors förhållande till skog kontrastera livet i olika samhällen, har utnyttjats i ett nordiskt projekt som nyligen avslutats med antologin *Skogsliv. Kulturella processer i nordiska skogsbygder*.

Ingar Kaldal har varit projektledare och förklarar de tre perspektiv som projektet utgått från. För det första den lokala identiteten där landskapet, men också föreställningar om manligt och kvinnligt och arbetets värde, har varit det gemensamma temat. Här är det arbetsprocessernas förändring som går igen. I Ingar Kaldals eget bidrag om grannlandskapet Värmland och Trysil är männen, med sin identitet som är knuten till arbetet i skogen, de stora förlorarna på mekaniseringen när den gör deras erfarenheter och kunskaper värdelösa. Kvinnorna däremot blir vinnarna när deras gårdsarbete mekaniseras med mjölkmaskiner, tvättmaskiner och dammsugare.

Enligt Tim Ingold, har den ökade möjligheten till biltransporter som skogsbrukets

vägsystem gett de finska renskötarna, radikalt kortat den sträcka som renarna behöver drivas inför samlingen. Därför är den stora erfarenhet som tidigare behövdes idag inte nödvändig, vilket öppnat för nya grupper att deltaga. I samernas område i allra nordligaste Finland finns däremot inga vägar och där har införandet av snöskotern snarast minskat deltagandet i rendrivningen.

Biltransporterna har också slagit ut den omfattande flottningen på Kemi älv som Hanna Snellman skriver om. Det har medfört paradoxen att det tidiga 1900-talet rotlösa och föraktade flottare har blivit det sena 1900-talets identitetsskapande symbol för det finska Lapplands fria ödemarker, manifesterad i den sedvanliga rekvisitan av monument och marknadsföring.

Det är inte bara i förändringen av arbetsprocessen som de lokala identiteterna tydliggörs och förändras. Kjell Hansen visar på mötet mellan den svenska välfärdsstatens byggnormer och bostadslån och de lokala och traditionella bostadsbehoven i jämtländsk skogsbygd. De monteringsfärdiga husen med sina små stadskök, som byggdes enligt normerna, har sedermera byggts om. I den källare som man tvingades bygga för att få lån, har den traditionella bakugnen installerats. Hansen menar att en viktig del av skogsbygdens identitet ligger här, i denna tysta motsträvighet, snarare än i det öppna trotset.

Skogsbygden som utkant i möte med modernisering är också motivet för Tapio Hämy-nens bidrag om det isolerade östra Karelen som förvandlas till ett finskt Klondyke med järnvägens ankomst på tjugotalet. De stora skogarna som fördes ut på världsmarknaden drog också till sig en ny stor befolkning med västra Finlands lutherska kultur. Den ortodoxa majoritetskulturen blev en minoritetskultur i eget land.

Men utkantsidentiteten behöver inte en global eller nationell kontext. Även i det lilla formatet skapar skogen en lokal identitet genom kontrasten till den jordbrukande bygden. Ella Johansson analyserar skapsynt skill-

naderna mellan skogens marginaliserade jägare och den odlade bygdens ”stökande” bonde. Stöket, jordbrukarens arbete med ständigt nya uppgifter i landskapet, är ett ordnande av naturen som genom hävden samtidigt markerar och legitimerar äganderätten till jorden och landskapet. Det kan också ses som en rest av en äldre form för att legitimera ägande, som längre levde kvar i skogen och där det var det nedlagda arbetet, inte den formella äganderätten, som konstituerade den privata tilläggnelsen.

Det resonemanget för över till bokens andra spännande tema: hur rättigheter och ägande till skogens resurser har konstruerats och förändrats. I ett bidrag, där man nästan kan känna doften av kåda och kokekaffe, analyserar Paul Tage Hallberg skillnaderna mellan norska bondeskogar och bolagsskogar. I bondeskogen var ägandet statusgivande och i bolagsskogen arbetet. Det skapade ett mer egalitärt förhållande i bolagsskogen som också underlättade facklig organisering och gjorde det lättare att acceptera förändring. På bondeskogen blev arbetskonflikterna hårdare och identifieringen uppåt i hierarkin gjorde många till strejkbrytare. Det var också här som Nasjonal Samling senare fick ett starkt fäste.

Den tredje stora ägarkategorin vid sidan av bondeskog och bolagsskog är statlig skog. Den kungliga regalrätten gav stora områden i nordligaste delarna av Norge, Sverige och Finland åt staten. Med industrialiseringens stora behov av trävirke under 1800-talet fick den marknadsvärde och en statlig skogsadministration för att kontrollera exploateringen av den grova urskogen byggdes upp. I Finland kom denna Forststyrelse i konflikt med befolkningen i norr på två områden. För det första var den samiska renskötseln ett hot mot det nya skogsbruket genom fällande av lavträd och genom betescirkulationen. Helena Ruotsala visar hur denna konflikt mellan renskötsel, som i Finland inte bara bedrivs av samer, och skogsbruk fortsätter fram till idag. För det andra kom Forststyrelsen i motsätt-

RECENSIONER

ning till den nybyggarbefolkning som sedan länge utnyttjat skogen för husbehovsvirke, men även till svedjande och för tjärproduktion till avsalu. Anne Ruuttula-Vasari behandlar den konflikten och visar hur befolkningens skogsåverkan på statens skog inte alls ansågs vanfrejdande eller liktydigt med stöld.

Det temat utvecklar Bo Fritzböger i ett av bokens mest intressanta bidrag. Han har ett komparativt perspektiv på hur skogsåverkan har beskrivits på olika sätt i svenska och danska folkminnesuppteckningar. Den listige och modige skogsåverkaren som hjälpte när han hugger träd i herremannens skog är en viktig tradition i danska folkminnesuppteckningar men saknas i svenska. Fritzbögers tolkning är att dessa folkminnen inte säger så mycket om synen på skogsåverkan i Danmark före 1700-talets landboreformer, som om den nya självägande danska bondeklassens identitetsbygge på 1800-talet - danska bönder hade alltid på ett beundransvärt sätt tagit sin rätt i skogen mot herremannen. När den traditionen saknas i Sverige är det för att den sedan länge självägande svenska bonden såg skogsåverkan som något som begicks av de jordlösa grupperna, torpare och backstugusittare, vilka han snarast ville avgränsa sig ifrån.

Kerstin Sundberg behandlar också motsättningen mellan bönder och godsherrar om skogen i ett område som naturgeografiskt liknar det danska - det skånska Trolle-Ljungby öster om Kristianstad. Där är det godset som slår vakt om sina "omistliga herligheder" i form av de små skogar som ännu återstår i ett ekologiskt utarmat och av flygsand hotat område. Här på slätten med begränsade skogstillgångar är det inte arbete, som i skogsbygden, utan formella regler som konstituerar ägande till skogens träd.

Bokens tredje tema är skogens roll i den nationella mytologin. Michelle Facos gör en jämförelse mellan hur skogen behandlas i norska och svenska läseböcker för folkskolan från mitten av 1800-talet till mitten av 1900-talet. Medan de svenska böckerna betonar skogens ekonomiska roll och tekniken vid

skogsarbete och transporter behandlar de norska skogens kulturella betydelse. I de svenska läseböckerna konstrueras också svenskheten genom att de olika landskapen ges sin egen identitet där skogen och dess produkter spelar roll - den småländska träindustrin och den gotländska tallskogen. I Norge är det enheten, norskheten, som är viktig, inte de regionala skillnaderna.

I Siegfried Beckers essä om skogen i det tyska identitetsbygget bryts mönstret med ett utomordiskt bidrag. Den kontrasten tjänar boken på. Becker visar, enligt min uppfattning, på ett bättre sätt än t. ex. Schama, hur den nationella trädskulten med eken som främsta symbol har sina rötter i den tyska romantiken och därför kunde utnyttjas i det vilhemiska riksbygget. Träd och folk, skog och här blev de uttalade metaforerna.

I ett samnordiskt projekt ligger en stor del av vinsten i möjligheten till komparativa perspektiv. Hos Facos, Fritzböger och Kaldal bidrar det till intressanta resultat. Men även där komparationen inte är nationell, som hos Ingold, Johansson och framförallt Hallberg är den mycket fruktbar.

Johanssons komparation mellan skogen och jordbruksbygden kunde göras i ett större perspektiv. Mellan de skogsbygder i det nordliga barrskogsbältet, som nästan alla bidrag utgår från, och jordbrukslandskapen i söder, går en skillnad som troligen varit ännu mer uttalad under 1700- och 1800-tal. Den skillnaden syns i Fritzbögers och Sundbergs bidrag.

Ett mer övergripande perspektiv saknar jag dock i ett projekt som belyser kulturella processer i skogsbygd. Eftersom skogen och tillägnet av skogens resurser är det genomgående temat i dessa kulturella processer borde själva begreppet skogsbruk, ofta återkommande i boken, problematiserats i en kulturell och historisk kontext. Det skulle för 1700-talets bönder ha varit ungefär lika begripligt som dagens miljöbegrepp. Ordet används i Sverige redan under 1600-talet i betydelsen skogsutnyttjande eller användning av skog.

Men först med 1800-talet kommer det till Norden i sin nuvarande betydelse – planmässig odling, skötsel och avverkning av skog. Det var en direkt och medveten parallell till begreppet jordbruk, men fortfarande som en del av lantushållningen. Något senare börjar skogsbruk, med uppkomsten av industrialismens trävarumarknad i stor skala, kategoriseras som en särskild näringsgren, vid sidan av t. ex. jordbruk. Därmed tillkommer begreppets tredje betydelse. Namnet på denna näringsgren överförs sedan till den verksamhet som ligger bakom de flesta av bidragen i boken, nämligen exploateringshuggningarna av urskogarna i det världsspännande norra barrskogsbältet. Denna begreppshistoria speglar själva den förändringsprocess som boken behandlar.

Projektet Skogsliv har alltså varit ute i ett angeläget ärende: att belysa hur skogen genom sin, ofta plötsliga och omvälvande, anknytning till en fjärran världsmarknad förändrat livet för människorna, samtidigt som de gamla mönstren levt kvar och omformats.

Som ett exempel på detta och som ett viktigt resultat framstår förändringen av rätten till skogens alster. Det var tidigare det nedlagda arbetet i form av huggning som konstituerade ägandet av det fällda trädet och inte ägandet av marken. Denna syn på ägande medförde att skogsåverkan inte uppfattades som vanhedrande varken i Danmark, Sverige eller norra Finland. Idag är det självklart markens ägare som äger trädet. Men den äldre principen om arbetets betydelse för det rätta tillägnet finns kvar. Det är den som gör att vitsipporna som jag plockar i skogen om våren och smörsopporna på hösten blir mina, även om marken och därmed också träden, tillhör en annan. Så lever vår natursyn vidare och förändras. I få fall är det så tydligt som ifråga om människors förhållande till skog.

Per Eliasson

Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark

Lars Hermanson

Göteborg, 2001. 280 sidor.

VID EN STOR festlighet i Ringsted år 1170 kröntes den lille sonen till kung Valdemar till kung samtidigt som kungens far Knud Lavard helgonförklarades. Orsaken till den danske kungasonen Knud Lavards slutgiltiga upphöjelse till helgon var att hans son och sonson uppnådde vad Knud Lavard själv aldrig lyckades uppnå – kungatronen. Hade inte Knud Lavard, den mäktige sonen till kung Erik Ejegod, natten till den 7 januari år 1131 mördats av en konkurrerande grupp inom kungafamiljen och ett antal magnater hade han sannolikt så småningom blivit dansk kung. Istället för att tillintetgöra Knud Lavards falang blossade istället ett inbördeskrig upp. Detta gick inte mördarna väl i händer. Tvärtom kom slutet i ovanligt brutal form när kung Niels år 1134 besegrades vid skånska Fotevik, där hans son Magnus samt fyra biskopar, drygt sextio prelater och ett antal andra mäktiga män stupade. Kungen själv mördades några dagar efter nederlaget.

Denna dramatiska inledning säger oss en hel del om politikens villkor i 1100-talets Danmark. Det var en tid när olika linjer av kungafamiljen alla ansåg sig ha del i kungamakten. Sven Estridsens många ättlingar skapade på det viset politisk instabilitet. I konkurrenssituationen fanns det olika möjligheter att stärka sin ställning. Hermanson visar hur äktenskapsförbindelser spelade en viktig och dynamisk roll i maktspelet. Ett exempel på detta var Margareta Ingesdotter, dotter till den svenske kung Inge. Hon har kallats Margareta Fredkulla för att hon skall ha bidragit till fred mellan Sverige och Norge. Hermanson visar hur hon var än mer betydelsefull för freden i Danmark. Drottning Margareta var således en nyckelperson i det nät av allianser som formade den danska eliten i början av

RECENSIONER

1100-talet. Hon bidrog därigenom till att upprätthålla en viss politisk balans och det är symptomatiskt att det är först efter hennes död som hennes son, den senare stupade prins Magnus, mördar sin kusin Knud Lavard.

Politik handlade om att bygga allianser mellan kungaättlingarna och de stora magnaterna – av Hermanson kallade för Skjalmkollektivet och Trundkollektivet efter de två dominerande släktgrupperingarna. Detta innebär att makten i hög grad var personlig och lojalitetsbanden likaså. Därför var det ett snilledrag med stor betydelse för framtiden när Erik Ejegod lät sin son Knud Lavard uppfostras hos en fosterfar, den mäktige Skjalm Hvide. Därigenom bands Skjalm och hans inflytelserika krets till Knud Lavard och dennes gren av kungafamiljen. Hermanson visar hur även biskoparna, själv ofta magnater, föll in i detta mönster. 'Under denna tid går det inte att göra åtskillnad mellan andlig och profan aristokrati. Biskoparna företrädde främst sina egna familjers privata intressen'. (s 216)

Hermanson gör också en viktig insats för att problematisera förekomsten av kungliga ämbeten vid denna tid. Ett par olika titlar som stabularius, camerarius och villicius var i svang. Dessa titlar indikerar emellertid sällan några bestämda och fasta sysslor. Inte heller var det ämbeten som gjorde människor mäktiga. Tvärtom försökte kungen knyta redan mäktiga män till sig genom att dela ut befattningar, som i sig inte var särskilt väl definierade eller behövde ha särskilt stor betydelse.

Avsteg från denna princip kunde straffa sig. Så utsåg kung Svend Grathe mer lågborna medhjälpare vilket uppenbarligen väckte ont blod bland magnatfamiljerna. Att Svend dessutom tillät sig att ha en mer extravagant 'saxisk' hovhållning bidrog även till kritik. Detta var allvarligt eftersom kungarnas maktställning var beroende av det stöd de kunde bygga upp bland magnaterna. Framgångsrikare var då Valdemarerna under 1100-talets andra hälft. Med hjälp av Skjalmkollektivet stärkte de successivt sin makt. Samtidigt poängterar Hermanson att det politiska lugnet under

Valdemarerna har överbetonats. Även om Knud Lavard kanoniserades och hans ättlingar satt på tronen utbröt ett antal uppror från tronpretendenter.

Hermansons studie är viktig och visar övertygande och förtjänstfullt hur personlig makten var. Detta är ett drag som sedan dröjt kvar längre in i vår tid än vad många historiker varit riktigt villiga att medge. Utifrån ett sprött material lyckas Hermanson dessutom pussla samman nätverk och allianser. Samtidigt som materialet kan sägas vara sprött överträffar det naturligtvis allt vad som Sverige kan erbjuda för samma period. En motsvarande studie för 1100-talets Sverige vore helt enkelt inte möjlig. Puslandet och hypotesbyggandet beträffande nätverk och släktskap är samtidigt inte alltid en läsvänlig genre – ett problem när 'the devil is in the details'. Detaljgranskningen den av mordet på Knud Lavard är kanske inte stor litteratur, men fungerar emellertid väl som den centrala händelsen i boken varur författaren sedan benar upp politiska allianser och bevekelsegrunder.

Att furstar bygger sin makt på nätverk och anhängare är inte heller enbart knutet till 1100-talet. Hermanson hade med behållning kunnat utnyttja studier av andra europeiska fall där furstar byggt upp 'affinities' eller 'networks' med vilka de står och faller. Genom Hermansons avhandling har vi emellertid fått ett viktigt tillskott till hur man kan tolka den politiska kulturen i 1100-talets Danmark. Avhandlingen påminner oss om att vi inte kan göra någon rimlig analys av politik i äldre tid om vi inte samtidigt analyserar de politiska aktörerna. Det är ett memento som historiker bör bäramed sig även för senare perioder.

Fabian Persson

Stora döden; Den värsta katastrof som drabbat Europa

Dick Harrison

Stockholm, Ordfront 2000. 480 sidor.

“VI KUNGÖRA FÖR eder, älsklige, att Vi har förnummit tidender som förvisso är skrämmande, vilka varje kristen människa sannerligen bör rädas; ty att Gud för människornas synders skull har en stor plåga allmänligen kastat på världen, med bråd död, så att mestparten av det folk som var i de länder som väster om Vårt land liggande äro, äro nu av plågan döda...” Kung Magnus Erikssons brev från 1349 är tänkvärt på mer än ett sätt. Inte bara för att den pandemi som svepte över hans länder var av den magnituden att den fick den otursföljande monarken att uttrycka sig i globala termer. Utan också för att det utgör ett av de ytterst få svenska originalbeläggen för den utan konkurrens värsta katastrofen i vår historia.

Exemplet ger en liten vink om de problem som kan uppstå för den som 650 år senare vill fatta pennan för att skriva Digerdödens historia. Stora delar av den Gamla Världen, inklusive nästan hela Europa, fick påhälsning av sjukdomen, men spåren är minst sagt ojämnt fördelade i det historiska rummet. Medan den skräck och fasa pesten frambringade har givit oss vältaliga engelska, franska och italienska ögonvittnesskildringar – t ex Boccaccios litterära skildring – har perifera områden som Skandinavien lämnat få skriftliga spår efter sig. Även centrala områden som Kina och Indien, som rimligtvis drabbats av hemsökelsen, saknar entydiga pestspår i texterna. Allt detta ger intresseväckande historiografiska perspektiv: hur ser de tankestrukturer ut som ger maximalt utrymme åt dynastiska och dramatiska politiska händelser men ignorerar eller marginaliserar att en stor del av befolkningen omkommer under de gräsligaste förhållanden?

Trots allt finns ett substantiellt material om pestens härjningar bevarat, och den flitige medeltidshistorikern Dick Harrison lämnar i

denna volym föga åt slumpen. Den darrande klosterkrönikörens penna, spåren av jordbruksbebyggelsens ödeläggelse, kyrkmålningar med dödsdansmotiv – allt kommer till nytta för att teckna ett helhetsperspektiv av de ödesdigra katastrofären 1347–52. Samtidigt som boken har en populärhistorisk ambition utgör den också en forskningsinsats av internationell rang. Som vanligt bemödar sig författaren om att finna originalkällorna, vilka förtecknas på fjorton fullspäckade sidor, i sin tur följda av tjugofyra sidor litteratur skriven på ett tiotal olika språk.

Sjukdomen i sig beskrivs på ett förhållandevis begränsat utrymme. Harrison sammanfattar kort det medicinska förloppet och smittvägarna. Han avhåller sig visligen från mer spekulativa påståenden, t ex det som gör gällande att populationer med blodgrupp 0 var immuna mot böldpesten (anfört i ett så etablerat standardverk som J.P. McKay et al., *A History of World Societies*, 2000, sid. 392). De följande tjugotvå kapitlena och fyrahundra sidorna behandlar pestfenomenet dels geografiskt och dels tematiskt. I första hand intressant är de sistnämnda delarna av texten. Ett genomgående tema här är de frågor 1300-talsmänniskan ställdes inför då hennes geografiskt begränsade och religiöst färgade värld rasade samman inför den stora bråddödens angrepp. Var fanns förklaringen till att Gud lät ond och god, rik och fattig ryckas bort? Vad kunde man göra för att motverka farsotens härjningar? Författaren för här intressanta resonemang om hur människans förfäran yttrade sig i konst och litteratur, och refererar till den omfattande vetenskapliga debatt som diskuteras i vilken mån det senmedeltida dödsteat i konsten var en direkt följd av pesten – sambandet är mer problematiskt än man kanske ofta tror. Intresseväckande, för att inte säga skakande, är också beskrivningen av människornas förtvivlat våldsamma reaktioner på den svårförklarliga katastrofen. Ämnets kuslighet blir inte mindre av samhällets jakt på syndabockar, där framför allt judarna anklagades för att sprida pest genom att förgifta

RECESSIONER

brunnar. Dylika förgifningsteorier ledde till en omfattande förintelse av judar i framför allt Tyskland, av dåtidens krönikörer skildrad med en anmärkningsvärd likgiltighet inför deras lidande – "Må de vila i helvetet"!

Swagheten med Harrisons förening av tematisk bredd och detaljrikedom är att texten blir en och annan sida för lång. En dryg del av boken ägnas åt att diskutera pestens framfart i olika europeiska regioner. En viss omtuggning av uppgifter blir följd och den sista tredjedelen av arbetet känns därför bitvis repetitiv. Som pålitlig referenstext försvarar dock även dessa delar sin plats, och för nordiska läsare är sammanfattningen av den källkritiskt problematiska kunskapen om skandinaviska förhållanden värdefull, då den tränger igenom de konventioner som man ofta stöter på i textböckerna. Som helhet är bokens totalhistoriska grepp sällsamt om inte rentav unikt, även i en internationell kontext.

Hans Hägerdal

Eigentlicher Bericht/ So wol auch Abcontrafeyting. Eine Untersuchung der nicht-allegorischen Nachrichtenblätter zu den Schlachten und Belagerungen der schwedischen Armee unter Gustav II Adolf (1628/30–1632)

Annette Hempel

Frankfurt am Main 2000

Die zeitgenössische literarische Reaktion auf den Tod des Königs Gustav II. Adolf von Schweden

Frank Liemandt

Frankfurt am Main 1998.

GUSTAV II ADOLF och Sveriges inträde i trettioåriga kriget har förblivit angelägna ämnen i den tyska historieskrivningen fram till idag. De senaste 20 åren har utkommit ett antal mestadels omfångsrika biografier, oftast i flera upplagor. Vid sidan av Barudios, Berners, Junkelmanns och Findeisens¹ böcker, finns

det dessutom flera specialstudier om den dåtida litteraturen om Gustav II Adolf. Två sådana ganska nära besläktade studier om kungen och Sveriges krigsdeltagande ska här recenseras. De bearbetar en del av den samtida litteraturen på ett för tyska doktorsavhandlingar typiskt sätt, nämligen ytterst empiriskt och deskriptivt. Själva källmaterialet presenteras i brödtexten och utförliga bilagor. Frank Liemandt, Münchens universitet, undersöker den samtida litterära reaktionen på Gustav II Adolfs död. Annette Hempel, katolska universitetet i Eichstädt, undersöker de icke-allegoriska nyhetsbladen om Gustav II Adolfs fälttåg och belägringar. Båda författare är historiker och litteraturvetare, fast medan Liemandt betonar det litteraturvetenskapliga framhåver Hempel det historiska betraktelsesättet. Båda har tagit del av den svenska forskningsdiskussionen och den rika traditionen i Sveriges bibliotek och arkiv.

Liemandts undersökning handlar om reaktionen på Gustav II Adolfs död. Han tar hänsyn till tidningar, predikningar, krönikor och dikter som utkom de första åren efter kungens död, främst fram till 1636. Beroende på genren hade dessa texter olika religiösa, propagandistiska eller politiska funktioner. Liemandt stannar dock inte vid att beskriva hur kungens bild förändrades efter hans död. Han vill dessutom ge ytterligare ett bidrag till diskussionen om kungens faktiska storhet och historiska betydelse (s 13).

Undersökningens huvuddel är en ingående, huvudsakligen kronologisk presentation av källmaterialet i form av hundratals citat. På så sätt får läsaren en inblick i själva texterna. Dessa citat är en av undersökningens starkaste sidor, även om lektyren stundom är ganska påfrestande. Dessutom ska framhåvas den möda som Liemandt lagt ner på att hitta sitt material. Han hänvisar i detta sammanhang till VD 17, en förteckning över alla tryck som under 1600-talet kom ut inom det tyska språkområdet eller som publicerades på tyska. VD 17:n är idag under utgivning sedan flera år tillbaka och kommer att förenkla studier

som Liemandts avsevärt. Den är redan nu till ovärderlig hjälp.²

Liemandts viktigaste källor är samtida predikningar som bjuder både på historiska detaljer och teologiska värderingar. Det gäller i mindre utsträckning även för de tidningar och dikter som utgör kompletterande källor. Det är dock tveksamt om Liemandts källkritik utgår från rätt förutsättningar. Liemandts prövosten blir om källorna håller måttet i sina beskrivningar av historiska fakta om Gustav II Adolf. Olika genrer följer dock sina skilda regler och beskriver därför olika former av verklighet. Den historiska sanningen – enligt modern förståelse – om kungen var inte författarnas primära syfte. Det betyder inte att de förfalskade bilden eller rentav ljög. Propaganda är oftast en alldeles för snäv beskrivning för texterna. Liemandts undersökning skulle därför ha gynnats av en diskussion om möjligheten att författarna hade olika uppfattningar om verklighet och sanning, inte minst en litterär, religiös eller politisk sanning.

Ett liknande problem har Hempel med sitt källmaterial. Hon begränsar sig visserligen till en specifik typ av källmaterial, nämligen de icke-allegoriska nyhetsbladen. Det är nyhetsförmedlande flygblad eller tidningar i enbladstryck, som innehåller både bild och text och som inte skall tolkas på ett allegoriskt eller symboliskt sätt. (Det mest kända exempel på allegoriska flygblad är de som presenterar Gustav II Adolf som Lejonet från Norden. Dylika allegoriska flygblad undersöktes ingående och mycket kompetent av Silvia Serena Tschopp.³) En del av de icke-allegoriska nyhetsbladen har i stället illustrationer som visar en stad eller ett fältslag. De verkar enligt Hempel vara mera objektiva och tillförlitliga som historiskt källmaterial. Hempels undersökning försöker klargöra precis denna objektivitet, flygbladens detaljrikedom och inte minst förhållandet mellan bild och text. Bilden intog som regel hälften av flygbladet. Till en början diskuterar Hempel därför bilden som källmaterial och på vilket sätt bilden kan analyseras i samband med texten. Hon kom-

mer fram till resultatet att bilder är som text och att de därför kan analyseras på samma sätt.

Hempel undersöker 71 nyhetsblad från åren 1628, 1631 och 1632. I vilken mån de berättar och visar sanningen kontrolleras med hjälp av sekundärlitteraturen och samtida, „objektiva“ källor som dagböcker och brev.

Detta tillvägagångssätt ledar henne dock fel, då hon precis som Liemandt syftar till att pröva flygbladens användbarhet enligt moderna begrepp av sanning och objektivitet. Poetiska bilder liksom allegorier berättade dock om en „djupare“, annorlunda sanning, som inte borde avfärdas. Nyhetsbladen är inte bara någon gammal form av dagens tidningar då de precis som andra enbladstryck fullföljde ett syfte utöver en ren nyhetsförmedling (se ovan). Därutöver misslyckas bildanalysen. Det är nämligen väldigt tveksamt om bilderna var tänkta att visa en stad i precis dagens skick eller att visa ett fältslag i alla detaljer. Bilder är inte som text och kan knappast förstås på samma sätt.

Hempels försök att falsifiera eller besanna nyhetsbladen leder istället till att hon går igenom alla 71 exemplar på ett ytligt, rent empiriskt sätt, utan att tillfoga diskussionen om nyhetsbladens funktion några nya aspekter. Den tämligen korta avhandlingen på 150 textsidor kompletteras med flera utförliga bihang på ytterligare 170 sidor. De bjuder på 17 exempel på allegoriska flygblad, som *inte* tillhörde avhandlingens ämne och som ska möjliggöra en jämförelse med de efterföljande 33 exemplen på icke-allegoriska nyhetsblad. Dessa nyhetsblad beskrivs ingående med faksimiler av flygbladet och återgivande av själva texten.

Allt i allt måste båda undersökningarna av flera anledningar kritiserars. Det är främst förvånansvärt att båda bestämde sig för att försöka få fram sanningen utan att reflektera över att just sanningen i en modern förståelse oftast inte var meningen med texterna. Båda undersökningarna saknar dessutom ett medvetande om källmaterialets karaktär resp. gen-

RECENSIONER

rens regler. Det har lett till missuppfattningar. Detta gäller i synnerhet Hempels undersökning, som dessutom innehåller många sakfel. Hon förväxlar t.ex. konsekvent riksdagen och riksrådet (riksdåg (sic!) s 37 och följande). Däremot är arbetena mycket användbara som bibliografier om den samtida litteraturen om Gustav II Adolf. De kan på så sätt komplettera den äldre litteraturen.⁴

Heiko Droste

- 1 Günter Barudio, *Gustav Adolf der Grosse: eine politische Biographie*, Frankfurt am Main 1982; Jörg-Peter Findeisen, *Gustav II. Adolf von Schweden: der Eroberer aus dem Norden*, Graz 1996; Marcus Junkelmann, *Gustav Adolf (1594–1632): Schwedens Aufstieg zur Grossmacht*, Regensburg 1993; Felix Berner, *Gustav Adolf: der Löwe aus Mitternacht*, Stuttgart 1982.
- 2 VD 17 utges av flera stora forskningsbibliotek och är fullständigt nätbaserat: <http://www.vd17.de/>. Vid sidan av detaljerade kataloginformationer och forskningsmöjligheter bjuder katalogen på många tryck, stundom även enbladtryck, på en eller flera bildfiler.
- 3 Silvia Serena Tschopp, *Heilsgeschichtliche Deutungsmuster in der Publizistik des 30-jährigen Krieges. Pro- und antischwedische Propaganda im Deutschland 1628–1635*, Frankfurt am Main 1991.
- 4 Diethelm Böttcher, „Propaganda und öffentliche Meinung im protestantischen Deutschland 1628–1636“ i: *Der Dreissigjährige Krieg. Perspektiven und Strukturen*, utg. av Hans Ulrich Rudolf, Darmstadt 1977, pp. 325–367; dens. *Die schwedische Propaganda im protestantischen Deutschland: 1626–1636*, Jena 1951; Göran Rystad, *Kriegsnachrichten und Propaganda während des Dreissigjährigen Krieges: Die Schlacht bei Nördlingen in den gleichzeitigen, gedruckten Kriegsberichten*, Lund 1960; Sverker Oredsson, *Gustav Adolf, Sverige och Tretioåriga kriget: Historiskrivning och kult*, Lund 1992.

Naturens nytta. Från Linné till det moderna samhället

Per Eliasson & Ebba Lisberg Jensen (red)

Lund, Historiska Media, 2000, Lagerbring-biblioteket. 222 sidor, inget index

JAG HAR ALLTID MED stort intresse läst de miljöhistoriska arbeten som korsat min väg. Jag har uppfattat detta område som en fokusering på interaktionen mellan människa och natur, hur för det första befolkningstillväxt, ekonomisk förändring, vetenskaplig och teknologisk utveckling och förändrade sociala strukturer resulterar i ett annorlunda användande av naturen samt, för det andra, de miljöförändringar detta resulterar i. Denna interaktion är ett viktigt studieobjekt, men ofta har detta mitt intresse inte delats av andra. Till exempel är situationen sommaren 2001 den att av de cirka 100 senaste B-uppsatsämnen som undertecknad har mött vid diskussioner med studenter under de senaste terminerna, har ämnet miljöhistoria kommit upp en gång. Detta kan t.ex. jämföras med den betydligt högre frekvens varmed ämnen rörande omständigheter kring militära slag etc. tas upp. En slutsats kan vara att miljöhistoria inte förekommer i den referensram ur vilken uppsatsämnen genereras vilket är märkligt med tanke på den vikt miljöfrågor tillskrivs i dagens samhälle. Kanske är det så att man inte inser vikten av miljöhistoriska frågeställningar vid studiet av historisk fenomen därför att detta inte presenteras för vederbörande? En hastig blick på de allmänna litteraturlistorna rörande grundutbildningen vid Historiska institutionen i Lund visar att ingen miljöhistorisk text används och att ämnet i ringa utsträckning, om alls överhuvudtaget, förekommer.

Med detta som bakgrund har jag med intresse tagit del av *Naturens nytta* som är resultatet av ett miljöhistoriskt seminarium i Lund hösten 1999 med anledning av Linnés skånska resa 1749. Ämnet för symposiets första dag var att belysa kunskapens villkor, d.v.s. hur, vem och med vilket syfte kunskap om naturen produceras. Detta tema sågs säkerli-

gen en mångfald tänkvärda aspekter, men dessa är inte publicerade i föreliggande bok. Här finns istället ett antal uppsatser presenterade under symposiets andra dag. Dessa texter är skrivna inom ramen för olika avhandlingsprojekt eller andra projekt vilket gör att de inte alltid hålls samman av en gemensam fråga eller tema, dock finns exempel på uppsatser som faller inom symposiets ämnesram.

En uppsats fokuserar på hur naturförhållanden har manipulerats för att möjliggöra eller säkra ekonomiska behov. Per Eliasson behandlar i "När bruk av skog blev skogsbruk" den process där svenskt statligt skogsbruk började byggas utifrån krav på ett högavkastande produktionssystem. I förgrunden står här omfattningen och betydelsen av 1823 års riksdagsbeslut att reglera kronoparker och allmänningar. Eliasson argumenterar övertygande för, i polemik mot tidigare forskning, att staten i och med beslutet påbörjade genomförandet av ett marknadsinriktat skogsbrukssystem med bl.a. en infrastruktur bestående av en effektiviserad byråkrati och utbildade tjänstemän.

Det finns vidare ett antal uppsatser som visar hur mänskliga aktiviteter resulterar i miljöförändringar. Astrid Kander analyserar i "Energi- och koldioxidintensitet under den svenska industrialiseringen" energiförbrukning och koldioxidutsläpp i relation till ekonomisk tillväxt. Erik Törnlund visar i "Stora skogarna av tall står här öde och fåfång, ty ingen behöver timret . . ." vad som krävdes för att Vindelälven skulle kunna användas som en timmerflottled. Flottledernas betydelse var stor för den svenska skogsindustrin och därmed industrialiseringen i allmänhet. Törnlund beskriver i allmänna ordalag hur Vindelälven efter 1815 successivt gjordes flottningsbar, speciellt i och med att sågverken växte fram med därmed ökande virkesefterfrågan. Konsekvenserna för älven har varit omfattande, t.ex. har knappt 50 forsar reglerats för att möjliggöra och underlätta flottningen (två exempel ges på hur detta kunde gå till), och författaren ifrågasätter hur "naturliga" dylika vat-

tendrag i dag kan sägas vara. Ett problem är i vilken utsträckning vattendrag bör återställas: det ger fördelar i form av att en tidigare existerande miljö återställs, men innebär samtidigt nackdelar då byggnationerna i vattendragen utgör kulturellt värdefulla monument över svunna historiska perioder. Slutligen undersöker John Svidén och Arne Johansson i "Policyimplikationer från kvicksilvrets miljöhistoria i Stockholms stad 1795–1995" mängden använt kvicksilver samt inom vilka verksamhetsområden. Ett resultat är att mycket stora mängder kvicksilver har släppts ut i luft, mark och vatten. Då kvicksilver inte bryts ned och det enligt undersökningsresultaten finns kvar relativt stora mängder i jord och sediment i Stockholms närmiljö, blir "policyimplikationen" att ämnet bör uppspåras samt omhändertas: här framkommer tydligt vikten av historisk kunskapsproduktion för att genomföra miljöförbättringar.

Ett inte ovanligt tema i miljöhistoria är förorening av jord, luft och vatten. Utöver redan nämnda Svidén och Johansson kan Jonas Hallströms "Den sundaste staden i Europa?" tas upp. Han undersöker debatter i Norrköping 1885–1895 kring vilket avloppssystem för hushåll som borde installeras. Författaren analyserar de argumenteringar om vad som skulle vara avgörande kriterier för ett avloppssystem som artikulerades av de tre grupper, formella beslutsfattare, vetenskapliga experter, samt fastighetsägare, som var involverade i frågan. Slutsatserna är bl.a. att debatten kan syntetiseras enligt ideologiska förtecken, t.ex. de som ville se användandet av latrinernas innehåll inom jordbruket *vs* renlighetsförespråkarnas argument att man av hygieniska skäl måste göra sig av med mänskliga exkrement genom ett vattenbaserat avloppssystem. Maktrelationerna mellan grupperna kan ses i att det inte kring sekelskiftet 1900 fanns ett dominerande renhållningssystem utan flera, samt att någon renhållningsstadga inte antogs av stadsfullmäktige förrän 1957, medan det däremot kring 1910 fanns vattenklosetter i cirka hälften av Norrköpings gårdar.

RECENSIONER

Gränsdragningar mellan miljöhistoria och andra inriktningar kan ibland vara oklara. Till exempel förefaller Christer Nordlund i sin "Att lära känna sitt land och sig själv", mera arbeta med nationalismforskningens frågeställningar än de miljöhistoriska. Nordlund visar hur svensk natur används i en nationaliseringsprocess, d.v.s. hur naturförhållanden användes för att artikulera en kulturell identitet. Efter en onödigt lång exkurs i hur natur och naturvärden togs upp i vetenskapliga, konstnärliga m.fl. sammanhang, behandlas ett antal av den s.k. "Sverigelitteraturen", populärvetenskapliga handböcker och översiktsverk publicerade mellan 1895 och 1918. I denna litteratur fanns beskrivningar av kultur, natur och befolkningar och kopplingar däremellan, resonemang om folklynne, "ras"-mässiga företeelser, påstådda geokulturella särdrag – allt detta gav en identitetsskapande bild, en "naturnationalistisk" konstruktion av det svenska och Sverige. Relationen mellan miljöhistoria och andra historievetenskapliga inriktningar kan även diskuteras rörande Martin Johanssons studie av svenska moderniseringskritiker kring sekelskiftet 1900. I "Sekelskiftets tyska reformrörelser i ett svenskt perspektiv" undersöks samt problematiseras dessa kritikers bakgrund genom att de relateras till tyska civilisations- och kulturkritiska rörelser. Utifrån en typologisering av sociala rörelser bl a i termer av maktorienterade eller kulturorienterade rörelser diskuteras specifikt tyska livsreformrörelser (t.ex. vegetarianism och nudism, och koloni- och antialkoholrörelser). Det blir dock oklart på vilket sätt tyska erfarenheter kan användas för en analys av svenska moderniseringskritiker – vad är att "skapa en bakgrund" (s. 99)? Det är vidare inte klargjort att det finns tillräckliga likheter mellan den tyska "samhällstransformationen" (s. 105–106) och den svenska för att kunna göra en jämförelse mellan det tyska och det svenska, och inte heller att detta är viktigt i en dylik analys. Slutligen är den svenska utblicken (s. 113–117) alltför skissartad för att dess relation till den tyska situationen ska kunna framgå.

Inte oväntat har nyare historiska strömningar som betonar språkets makt över människans verklighetsuppfattning samt praktiskt handlade slagit igenom även inom miljöhistoria. Utöver tidigare nämnda artikel av Nordlund kan Erland Mårald tas upp. Han visar i "Jordbruk som fabrik och handelsbolag" hur metaforer användes i agrarvetenskaplig litteratur under 1800-talet och tar därmed upp både kunskapsproduktion och -användning i en "agrarvetenskaplig diskurs". Utifrån en läsning av drygt tio agrarkemiska arbeten friläggs en diskurs som relaterade till industri och ekonomi för att legitimera ett ökat inslag av ett industrialiserat jordbruk. Med ett "kemiskt synsätt" åsyftades synen på jordbruket, jord, växter mm., som en maskin eller fabrik som producerade varor. Vetenskapliggörandet av jordbruket tillsammans med ökade ekonomiska intressen medförde i sin förlängning å ena sidan en ökad jordbruksproduktivitet, men också att jordbrukarens roll försvagades då individen med svårigheter kunde se utanför de förändrade konceptuella ramarna för jordbruksproduktion eller stå emot industriella och ekonomiska intressen.

Ett besläktat synsätt återfinns i Katarina Saltzman undersökning "Kan man bevara det föränderliga?" som analyserar argumenteringen i en ansökan till UNESCO om att göra södra Öland till ett världsarv. Saltzman frågar bl a om "ett processperspektiv på landskap håller på att överföras från vetenskap till bevarandepraktik" (s. 60). I ansökningen återfinns mycket riktigt element av modern forskning inom kulturgeografi och andra akademiska discipliner, en processinriktad landskapsbeskrivning, som överfört till den administrativa verksamheten att bevara och skydda landskap bl a kan sägas ha den funktionen att den betonar vikten av de lokala aktörerna som aktiva deltagare i forandet av landskapet. Saltzman kan alltså bekräfta sin fråga och diskuterar det rimliga i att ens försöka bevara ett landskap som förändras. Men det finns andra perspektiv på bruket av en processinriktad landskapsbeskrivning. Denna inriktning var

lämplig då det var nödvändigt att förankra förslaget hos lokalbefolkningen. Därmed skapades en ny kontaktyta mellan överhet och lokalbefolkning genom de möten som anordnades mellan kommun och länsstyrelse å ena sidan och lantbrukare å den andra. Samtidigt kom dock förespråkarna för en placering av landskapet på världsarvslistan utifrån och ovanifrån, det var de välutbildade tjänstemännen på länsstyrelsen och i kommunen som lyckades mobilisera jordbrukare för det egna synsättet. För det första ifrågasatte vissa bönder med all rätt vinsten med en placering på världsarvslistan; det har inte ännu framkommit någon dylik vinst – visserligen talas det om att ett modernt produktionslandskap skall bevaras, men det är oklart hur och på vilket sätt det skall genomföras och hur det är relaterat till en placering på världsarvslistan. För det andra fanns andra boende i den lokala miljön vars röst inte hördes. Södra Öland utarmas genom en stadig befolkningsminskning, en successiv industrinläggning och en passiv kommunal och statlig utvecklingspolitik – en placering på världsarvslistan är indirekt ett legitimerande av kommunens och statens oförmåga att konstruktivt utveckla hela södra Öland till fördel för hela dess befolkning. Tyvärr saknas dessa viktiga perspektiv i Saltzmans framställning, dock är frågan relevant i en diskussion av hur kunskap används.

Naturens nytta ger en tankeväckande framställning i ämnet miljöhistoria. Det är svenska förhållanden som står i fokus, liksom former av utnyttjande av skog och vatten samt en kulturinriktad analys som suddar ut gränserna mellan miljöhistoria och andra historiska inriktningar. Värdet av denna sista utveckling kan diskuteras, men den borde åtminstone underlätta ett öppnande för studiet av miljöhistoria av andra än miljöhistoriker. För studentbruk är *Naturens nytta* inte tillräckligt syntetiserande utan artiklarna är för specifikt inriktade på begränsade ämnen. Däremot kan boken användas i specifika kurser inriktade på temat miljöhistoria, bl.a. då boken ger exempel på den miljöhistoriska forskning som

finns i landet. Boken kan säkerligen i framtiden även inspirera ambitiösa studenter till mer intressanta uppsatssämen.

Magnus Persson

Den agrara revolutionen 1700–1870. Det Svenska jordbrukets historia Band 3.

Carl-Johan Gadd

Natur och Kultur/LT:s förlag i samarbete med Nordiska museets förlag och Stiftelsen Lagerberg Stockholm 2000. 415 s.

DET FINNS STUNDER DA man kan misstänka att den industriella revolutionen är en uppfinning av den västerländska kulturen för att manifesteras det världsherravälde som Europa och Nordamerika skapade från kanske mitten av 1800-talet. Här ingår ofta darwinismen som en beslöjad hörnsten inte minst i den meningen att industri stod för en överlägsen samhällsordning jämfört med t.ex. den agrara världen. I det nordamerikanska inbördeskriget torde om inte annat denna uppfattning – vid sidan av slaveriet – spelat roll i den interna föreställningsvärlden bland Abraham Lincolns anhängare.

Den traditionella och väl också pedagogiska metaforerna med ett industrigenombrott som förändrar världen och där den genomgripande betydelsen knappast kan förnekas har emellertid den nackdelen att andra näringssområden som jordbruk, handel mm. samtidigt ofta ses som stillastående. Mera sant är emellertid att den tekniska förändringen som regel sveper över hela det nationella näringslivet och där de olika grenarna blivit allt mer beroende av varandra med stigande teknisk nivå.

I "Den agrara revolutionen 1700–1870" – det tredje bandet av fem i samlingsverket "Det svenska jordbrukets historia" – får man belägg för en rad sådana samband mellan den svenska agrara och industriella utvecklingen. Med tanke på jordbrukets dominans i svenskt näringsliv är det sannolikt också så att den

RECENSIONER

tekniska utvecklingen inom jordbruket under den aktuella tidsperioden hade betydligt större betydelse för Sverige än vad som förekom på det länge rätt blygsamma industriområdet.

Gadds mycket lättlästa och omsorgsfullt illustrerade bok är uppdelad i två ungefär lika stora delar. Den första är en noggrann, allsidig och kunskapsrik genomgång av det svenska jordbrukssamhället under 1700-talet. Ingen central aspekt undgår genomlysning. Det skulle i så fall vara att ett konsekvent agrart genusperspektivet saknas; en lucka som emellertid nog snart kommer att fyllas av forskare som Britt Liljewall, Maria Sjöberg och andra.

I den andra och naturligen mer spännande delen berör författaren "De stora förändringarna" och täcker då i huvudsak tidsperioden 1800–1870. För den oinvidige är det lätt att tänka sig att rent tekniska nyheter som utveckling av redskap – plogar, liar, tröskverk mm. – är det centrala i den agrara revolutionen. Enligt Gadds framställning är det emellertid inte alls så. Den "tekniska" förändring är i stället delar i ett betydligt mer sofistikerat utvecklingsystem där faktorer som nyodling, ändring av ägoförhållanden och beskattning, nya grödor, skiftesreformer mm. spelar en större roll. Teknikförändringen förefaller enligt Gadd – i god ekonomihistorisk anda – sakna intern drivkraft. Ny teknik skapas snarare för att fylla behov som uppkommit av andra ofta ekonomiska orsaker i den agrara förändringsprocessen. Nyodling skapar som exempel en utveckling av uppodlings- och skördemetoder – med kopplad verktygsförändring – inte tvärtom. Spridningen av tekniska nyheter är inte heller entydig. Hos Gadd finns exempel på lokala "bondeuppfinningar" som sprids i olika odlingslandskap. Samtidigt hämtas tekniken utomlands ifrån när det blir tal om t ex mer komplicerade skördemaskiner. Slående och intressant är emellertid hur tekniken i sina allmänna drag anpassas till ett visst odlingslandskap. En bonde på Söderslätt har alltså en teknisk utrustning för att optimera sitt jordbruk, kollegan på Västgötaslätten en annan medan norr-

landsbonden har en tredje. Teknisk anpassning är alltså inte bara ett kungssord för industriell verksamhet utan verkar i allra högsta grad också ha villkorat Sveriges agrara näring även i historisk tid. Skillnaden i teknik antyder också att bönderna under den period som Gadd analyserar var sin tekniks herrar och knappast var offer för internationell teknikprägling.

En annan intressant förändring som Gadd nämner är en sannolikt sprängvis höjning av vägstandarden i landet. Beviset är bouppteckningar där Gadd kan konstatera innehav av större och fler vagnar medan klövjesadlar tonar bort i materialet. Förändringen sker under 1800-talets första decennier och visar att transportmetodiken förändrats från hästtransport via klövjesadling till vagntransporter. Detta måste i sin tur ha inneburit att ett markant bredare och bättre vägnät skapats under samma tid. Olika agrara produkter kunde nu i växande volymen föras över ett betydligt större geografiskt område med en gynnsam prisutveckling som ett resultat. Då det samtida Göta kanal bl.a. motiverades av att Sverige hade ett uselt vägnät som kanaler kunde ersätta – vilket den energiske Baltzar von Platen målade beskriver i sin appell från 1806 – antyder Gadds uppgifter att det seriösa med kanalprojektet blivit ytterligare väsentligt beskuret. Å andra sidan genomförs en rad stora svenska kanalprojekt i slutet av 1700-talet vilka i sin tur kan ha stimulerat en satsning på vägnätet.

Om nu bönderna var herrar över den tekniska utvecklingen under 1800-talet antyder Gadd ytterligare ett förhållande som bestyrker böndernas makt över sin näring. Prästarrentadorer gör ofta en dålig affär är ett talesätt bland bönder. Skälet är att prästerna ofta fick den sämsta jorden i en socken där bönderna med sitt yrkeskunnande hade trumf på hand. Även i andra fall tycks bönderna ha kunnat "lura" kyrkans företrädare och skaffa sig en bättre position gentemot det offentliga.

I början av 1800-talet uppskattade prästerna – som hade i uppdrag att informera "myn-

digheterna" – att Sveriges åkerareal omfattade ca 0,75 miljoner hektar. Enligt nutida forskning som bygger på säkrare källor som kartmaterial mm. var arealen i själva verket det dubbla eller 1,5 miljoner hektar. I moderna termer kunde alltså bönderna under i praktiken hela 1800-talet genomföra en omfattande intern skattesänkning också det uttryck för en stark informell maktposition trots prästernas bildning och starka sociala position.

Med tre väldisponerade, kunskapsrika och lättillgängliga delar – där inte minst Carl-Johan Gaddis del utmärker sig – väntar man med spänning på de två sista volymerna i samlingsverket.

Ulf Hamilton

Den folkliga idrotten. Studier i det svenska bondesamhällets idrotter och fysiska lekar under 1700- och 1800-talen.

Mats Hellspong

Nordiska museets förlag Stockholm 2000. 362 s.

I UNGDOMENS IDROTTSUTÖVNING dök det ibland upp en äldre och lite bedagad herre. Han var tydligt intresserad av vår verksamhet men höll sig på avstånd. I början visste vi inte vem han var men efter ett tag uppdagades att det var löparen Eric Backman samtida med Edwin Wide och Paavo Nurmi. Backman hade varit mycket talangfull och vunnit olympiska medaljer på 1920-talet men han tränade sällan och var i övrigt en påfallande bohemisk natur. Det berättades att han hade en tänd cigarr liggande vid löparbanan som han brukade blossa på vid passage under ett långdistanslopp.

Som idrottstyp bildar Backman en övergång mellan den nutida tydligt rationella idrottaren som emellanåt går vilse i dopningens träskmarker och den folkliga sportsmanen som bl.a. förekommer i bondesamhället. Här är resultat inte så viktiga enligt Mats Hellspongs vittfamnande undersökning

“Den folkliga idrotten”. Idrotten är i stället uttryck för samvaro och förströelse där rent spel och gentlemannaskap är viktiga inslag. Viljan att vinna eller imponera på det motsatta könet förefaller emellertid gemensam med modern idrott även om den folkliga idrotten äger rum i ett utpräglat lokalsamhälle och där eventuella idrottshjältar knappast blev kända för en publik utanför byn/socknen. Här är emellertid den folkliga idrotten på Gotland med sin speciella organisation ett undantag.

Huvudparten av boken består i vad man närmast kan kalla en uppslagsdel där olika idrotts/sportområden beskrivs och sammanfattas utifrån olika belägg från i huvudsak 1700-1900. Carl von Linné är uppgiftslämnare om löpning bland allmogen i Falsterbo 1749, som han hör talas om under sin skånska resa. Många präster bidrar också med uppgifter. Till detta fogas också ett internationellt material så att Sveriges roll i en europeisk kontext blir synlig. Av detta formas omfattande beskrivningar av olika sport/idrottsgrenar (kraftsport, bollsport, vintersport mm.) som förekom i främst bondesamhället. Notabelt är den stora plats som uppenbarligen kraftsporter hade som t ex lyfta sten och brottning medan däremot boxning – en anglosaxisk import till Sverige under sent 1800-tal (tillsammans med bl.a. fotboll, golf, tennis m.m.) – är okänt. Detta att exponera sina kroppskrafter går – som författaren också framhåller – igen i 1900-talets organiserade svenska idrott där brottning – särskilt i olympiska sammanhang – var en av Sveriges stora grenar fram till 1900-talets mitt.

Om bondeidrotten har en grundton av förströelse och lek kan emellertid Hellspong också i materialet se regionala/nationella skillnader. Den gotländska idrottens organisation med etablerade grenar som park, stångstörtning m.fl., tydligt regelverk, deltagare från hela ön i samma tävling (våget) och betydande publik som ett viktigt inslag är redan antydd. Våget som alltså har den moderna idrottens karaktär är enligt Hellspong en på ön konserverad idrottstradition med kontinen-

RECENSIONER

talt ursprung och där möjligen Hansans "kulturutbredning" kan ha spelat roll. Ett annat exempel på kulturskillnad är kontinentens och särskilt Sydeuropas vurm för djurhushållning i olika former – tjuvfäkting och tupp-fäkting är illustrativa exempel – medan det svenska bondesamhället med en del sydsvenska undantag saknat intresse för detta slag av idrott.

I den klassiska 50-talsfilmen "Hon dansade en sommar" – kanske främst hågkommen för sin för tiden frigjorda badscen – är prästen – spelad av John Elfström – upprörd över att bondpojarna ägnat sig åt fotboll "under högmässotid". Enligt Hellspong är detta ett problem av gammalt datum. Den lediga tid som stod till förfogande i det "klassiska" bondesamhället var i praktiken söndagen och konkurrensen var därmed tvingande mellan kyrkans budskap och lusten till förströelse. Attityden från prästerna var emellertid i huvudsak positiv så länge kyrkotiden var fredad. Däremot var man allmänt oroad då idrottsutövningen ofta förenades med allmän lössläpplighet och dryckenskap, en mentalitet som i den moderna idrotten blivit ett problem av växande omfattning bland idrottens publik.

I bokens avslutning reflekterar författaren över kopplingar mellan folklig idrott och idrottens moderna utformning. Här har uppenbarligen klockan och tiden som en tydligare realitet under 1800-talets gång spelat stor roll för idrottens praktik. Nu försvinner de fria formerna. Fotbollsmatchen blir tidsreglerad, ronder införs i boxning, tidsrekord kan införas i löpning osv.

Hellspong snuddar avslutningsvis vid "problemen" med den nutida idrotten som enligt idrotthistorikern Jan Lindroth är på väg mot en elitistisk och publikanpassad stjärncirkus och där dopning blir ett alltmer "naturligt" inslag. Hellspong är inne på samma linje och påpekar också drag av mediaanpassning i sena tiders idrott och där tie-break i tennis är ett exempel bland många andra. Harry Scheins klassiker att förstora fotbollsmålen för att befämja målproduktionen är ännu inte genom-

förd men den moderna idrotten är ändå tydligt i mediernas klor, medan bondesamhället fritt kunde utforma sin lek och idrott särskilt om den lokale prästen var en i gänget.

Mats Hellspong har skrivit en kunskapsrik bok om en hittills lite utforskad område i idrottens historia. Sannolikt tar vi redan del av en "klassiker" i den starkt växande forskningen om Sveriges väl i dag enda folkrörelse av betydelse.

Ulf Hamilton

Lejonet och dubbelörnen. Finlands imperiella decennier 1830–1890

Max Engman

Svenska Humanistiska Förbundet skriftserie. Atlantis, Stockholm, 2000. 405 s.

ÅR 1997 FÖRDES EN animerad debatt i Finland om landets tid som ryskt storfurstendöme. Utgångspunkten var den positiva bedömning av tiden som Matti Klinge redovisat i sin bok *Kejsartiden*. Vid separationen från Sverige 1809 var Finland Europas kanske fattigaste land, men före första världskriget, alltså vid slutet av storfurstendömetiden, hade en snabb industrialisering och urbanisering skett, och dessutom hade landet en stor kulturell blomstringsperiod. Docent Martti Häikiö menade i motsats till Klinge att kejsartiden varit en broms för den finska utvecklingen. Finland hade enligt honom varit i samma dvala som de östeuropeiska staterna efter andra världskriget.

Max Engman tar i sin bok inte explicit ställning i denna kontrovers. Han pekar med rätta på att det här rör sig om en kontrafaktisk frågeställning: Hur skulle den finska utvecklingen ha varit om landet förblivit förenat med Sverige?

Indirekt tar Engman dock ställning. Han pekar på vilken stimulans det var för många finnar att tillhöra inte bara ett litet land utan ett stort imperium. Här fanns stora vyer som inte lika lätt kom fram i det lilla västliga grannlandet.

Max Engman har ägnat relationen Finland-Ryssland mycken forskning, och i den föreliggande mycket givande volymen har många tidigare uppsatser sammanförts. Det bör understrykas att de 60 år som står i centrum i denna bok är de fridfullaste i den finskryska samvaron. Skiftet i statstillhörighet var avklarat, och någon förryskningskampanj hade inte påbörjats.

Lejonet och dubbelörnen sönderfaller efter den inledande uppsatsen i två delar. Det rör sig om finländare i kejsardömet tjänst och om finländare i Sankt Petersburg.

Rysslands armé och flotta var enorma organisationer. I början av 1800-talet uppgick manskapet där till en halv miljon personer, och officerarna var 12 000. För en finländare öppnades en god karriärväg genom att bli officer i de ryska stridskrafterna. Här fick de kolleger från Baltikum, Polen etcetera, och i många sammanhang var icke-ryssarna i majoritet. Någon rysk nationalism riktad mot kollegerna från tsardömet periferi fanns inte under dessa decennier, men givetvis var det nyttigt för karriären att de med annat modersmål lärde sig ryska perfekt.

En viktig emigration till Ryssland var de utbildade ingenjörerna. Många arbetade inom Nobelkoncernen, andra vid järnvägar eller kanalbyggen. I flera fall kom de tillbaka till hemlandet och gjorde insatser både före och efter den finska självständighetsförklaringen.

Bland uppsatserna i bokens första del kan också nämnas "Finlands tärnor – ett stycke manshistoria". Den visar bland annat hur litet samhället var. Officerskadetterna kunde ganska väl hålla reda på vilka flickor som fanns i rätt social klass och i rätt ålder. Alla hade de "svenska" namn. Kollegialiteten bland männen var stor, så valen underlättades genom ett slags betygssättning på flickorna.

I bokens Sankt Petersburgsdel kan vi bland annat lära om finska skolor och finsk bokhandel i den ryska huvudstaden liksom om filantropi bland finländarna där. Det rör sig sålunda om en motsvarighet till Bengt Jangfelts utmärkta *Svenska vägar till S:t Petersburg*.

En mycket intressant uppsats är "Fiktion och verklighet. S:t Petersburg i Finlands politiska historia". Den visar hur Sankt Petersburg, som under 1800-talet varit nummer två bland finska städer, om man utgår från antalet finländare, utsattes för ett väldigt hat, efter det att Finland blivit självständigt. En höjdpunkt – eller bättre uttryckt, en bottennotering – stod J K Paasikivi för, när han 1941 skrev det tal som var tänkt att hållas efter det att Hitlers trupper intagit Leningrad – med Engmans ord "det kanske mest anmärkningsvärda aldrig hållna talet i Finlands historia". Den senare presidenten skriver där att för finnar har Petersburg varit en sannskyldig olycksbringare. "Den är som ett minnesmärke över grundprincipen i det ryska rikets historia, dess erövringssträvanden." Det är svårt att tänka sig att samme man sedan skulle utforma den finska samförståndspolitiken gentemot Sovjet.

S. O.

Hans Forssell. Historiker, publicist, statsråd

Herman Schück

Vitterhetsakademiens serie Svenska Lärde. Sthlm, 2001. 490 s.

DENNA BOK ÄR nummer 8 i Vitterhetsakademiens serie, som fick en effektfull början 1994 med Svante Nordins biografi över Fredrik Böök. Någon gång kan man undra om den biograferade är värd en hel bok. Det gör man inte när det gäller Hans Forssell. Han var framstående som historiker, som ekonom och som politiker. Dessutom är hans liv intresseväckande. Ytligt sett var det mycket framgångsrikt, men man kan ändå se en tragik i livskurvan.

Forssell har fått en utomordentlig biograf i Herman Schück, tidigare professor i Stockholm. Redan 1964 skrev Schück om Forssell i *Svenskt Biografiskt Lexikon*, och nu har han fått tillfälle att återvända till ämnet. Schücks föregångare är Eli Heckscher, som 1927 skrev om Forssell i Nationalekonomiska förening-

RECENSIONER

ens jubileumsskrift och då uttalade att en fullständig biografi och karaktärsteckning säkert icke skulle komma att utebli. Heckscher var förstås som ekonomisk historiker och som ivrig deltagare i den ekonomiskpolitiska debatten kongenial med föremålet för sin skildring.

Hans Forssell föddes 1843 och växte upp i ett lågkyrkligt präglad lektorshem i Gävle. Även om han frigjorde sig från hemmets art av kristendom och strävade efter att förena filosofi och kristen tro, så förblev han trogen de värderingar som präglade hemmet.

Under studieåren i Uppsala märks en mycket stor självmedvetenhet hos Forssell. Han studerade ivrigt och framgångsrikt och tog på sig flera extrauppdrag. Som 22-åring var han en observerad recensent i *Svensk Litteratur-Tidskrift*. F F Carlson och C G Malmström uppmärksammade honom och förblev hans gynnare livet ut. Året efter blev Forssell docent på avhandlingen *Bidrag till historien om Sveriges förvaltning under Gustaf den förste*.

Herman Schück säger själv att det kanske förvånar att biografen förhållandevis lite uppehåller sig vid ekonomihistorikern Forssell, och som recensent kan man hålla med. Anledningen är att Forssell splittrade sig på många ting och gjorde beaktansvärda insatser på skilda fält.

Redan 1867 blev han sekreterare i ett särskilt utskott i riksdagen och utredde där hur den högre förvaltningen skulle rationaliseras. Hans arbetsinsats blev allmänt beundrad av riksdagsmännen. Senare var han sekreterare i den myntkommitté som ledde fram till reformen 1873. Samtidigt var han tidskriftsredaktör och skrev de i Sveriges politiska och intellektuella historia mycket viktiga uppsatserna "Individualism och självstyrelse" samt "Tyskland, Frankrike och Sverige"; den sistnämnda var en tidig signal för svensk omorientering mot Tyskland. Att han med denna arbetsbörda kunde fortsätta sin pionjärinsats för svensk ekonomiskhistorisk forskning är beundransvärt.

1875 kallades han att ingå som finansminister i Louis De Geers regering. Det var dit-

tills, som Schück framhåller, unikt att någon inträtt i statsrådet på enbart intellektuella meriter, likaså att en regeringsmedlem var så ung att han inte var valbar till Första kammaren. Som statsråd var han inte försagd. Vid 1879 års ekonomiska kris var han den politiska centralgestalten, som motsatte sig hjälp till kapitalintressen i banker och järnvägsbolag. På detta sätt vann han respekt, men han blev också fiende till den mäktige A O Wallenberg.

Hans Forssell fortsatte som finansminister i den ministär Arvid Posse som tillträdde 1880, men medan han trivts under De Geers konseljledning, så fann han att utrymmet inskränktes av Posse, och i slutet av år 1880 avgick han.

Forssells statsrådsepok hade varit framgångsrik. Därför var bedömningen att han snart skulle återkomma i konseljen, men så blev det inte. I stället blev han president i kammarkollegium, förstakamaledamot för Gävleborgs län och flitig skribent i *Stockholms Dagblad*.

Som ganska ung förvandlades Forssell från att ha varit framtidsmannen till en vresig opponent mot den nya tiden. 1872 hade han utgjort modell till Mårten Vinges målning *Tors strid med jättarna*. Efter statsrådstitiden motsatte han sig, ständigt vältaligt, alltid skickligt argumenterande, demokratiska och socialpolitiska reformer. Han var ointresserad av arbetarfrågan och kvinnofrågan. Som ledamot av Stockholms stadsfullmäktige lyckades han förhindra bidrag till Anton Nyströms Arbetarinstitut. I Svenska Akademien motsatte han sig mottagandet av uppgiften enligt Alfred Nobels testamente att akademien skulle dela ut nobelpris. Det stred mot hans uppfattning av akademien som svensk.

Herman Schück avslutar sin biografi med några personliga och sammanfattande ord. Han framhåller att "konservatism" som lösenord för Forssells individualitet inte skall förstås som en politisk åskådning "utan som en livshållning, ett fasthållande vid de mönster och ideal som mottagits och utvecklats i tidiga år". Det var en ganska kort tid som

Forsell var framtidsmannen, men tack vare honom hade ekonomisk liberalism, unionsvänlighet, kulturkonservatism och anti-interventionism en talesman på hög intellektuell och retorisk nivå.

Det har varit ett nöje att läsa Schücks biografi, och författaren demonstrerar att livsrefarenhet och kringsyn är ett bra bagage, då en persons levnad skall tecknas.

S. O.

Socialdemokraterna skriver historia. Historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892–2000

Åsa Linderborg

Atlas akademi, Stockholm 2001. 549 s.

I SINA NYUTGIVNA dagboksanteckningar suckar ecklesiastikminister Tage Erlander (17/12 1945) över tidens historieundervisning. Hans vän Harald Elovson hade givit "skrämmande exempel på vad den nuvarande historieundervisningen har att betyda i fråga om missriktad samhällskunskap och orientering. Är hans skildring riktig, har vi ju generationer av studenter fostrade på ett sätt som inte bara gör dem okunniga utan direkt samhällsfarliga. Omdaningen av ett samhälle tar verkligen en fruktansvärd tid, när överallt den gamla surdegen sitter i så säkra positioner." Denna kommentar från Erlander kan ses tillsammans med andra anteckningar från honom, där han avslöjar att han tog en strid med Skolöverstyrelsen om att lundaprofessorn Gottfrid Carlsson inte borde få komma in i fråga som censor. Anledningen – vilken inte står explicit i dagböckerna – var att Carlsson hyst och hyste nazistysmpatier.

Om makten över historien handlar uppsalahistorikern Åsa Linderborgs avhandling. Den har blivit uppmärksam i dagspressen, och det är förstaeligt. Den är skriven med frejdighet, och författaren har ingen rädsla att driva teser.

Åsa Linderborg utgår från Gramscis resonemang om kampen om hegemoni. De som

står i centrum för henne är de "organiska intellektuella" eller "rörelseintellektuella", de med anknytning till arbetarrörelsen som engagerade sig för i första hand arbetarrörelsens egen historia.

Anledningen till att 1892 valts som startår är att då utkom August Palms *Några drag ur socialismens historia i Sverige* samt Hjalmar Brantings *Socialismen*, där författaren försöker placera in den svenska arbetarrörelsen i ett internationellt sammanhang.

Viktiga verk för Linderborg är officiella historiefremställningar över socialdemokratins och arbetarrörelsens historia samt biografier. Hon lyfter fram den kult av ledare som finns, från Hjalmar Branting över Per Albin Hansson och Tage Erlander till Olof Palme. Vad som framgår är att dyrkan av "de stora" varit allmän. Socialdemokraterna har inte kunnat frigöra sig från generella trender i tiden. Linderborg är irriterad på att socialdemokraterna söker monopolisera begreppet arbetarrörelse för den egna riktningen. Jag finner det inte vara så märkligt att om SAP bekostar historiefremställningar det egna partiet sättes i centrum. Förvisso har det inte saknats akademiska framställningar, som satt fokus på det kommunistiska partiet.

En annan sak är att viljan att ha monopol på skildringen av arbetarrörelsen inte varit sympatisk. 1971 visades i Sveriges Television serien *Från socialism till ökad jämlikhet*. Utvecklingen skildras där från ett radikalt vänsterperspektiv. Det var som jag ser det naturligt att serien kompletterades med ett debattprogram. Men de som kom dåligt ut ur debatten var de akademiska historiker och statsvetare, som hävdade att man inte skulle skildra historien som TV-serien gjort, för det avvek för mycket från gängse uppfattning.

Åsa Linderborg nöjer sig emellertid inte med att skriva om hur arbetarrörelsens historia har skildrats. Hon tar också upp hur de "rörelseintellektuella" sett på Sveriges tidigare historia, särskilt på de "stora gestalterna". Här får vi så ett stamträd, som t ex framkommer i en valaffisch från 1934, där på det nedersta

RECENSIONER

trappsteget står Torgny lagman. Sedan följer Engelbrekt och därefter Hans Järta samt överst Hjalmar Branting. Högre kan man inte komma, för sedan tar trappan slut.

Författarens ambition att få med mycket i avhandlingen framgår av att hon också har ett avsnitt om "SAP och litteraturskatten". Det är på fyra sidor, men ämnet är värt en avhandling för sig.

Det goda hos Åsa Linderborg är uppslagsrikeredomen. Det dåliga är slarvet och den bristande akribin. Lögonenfallande är att i boken finns några goda illustrationer men inga bildtexter. Språket är ofta effektivt och bra men kan förstöras av förfärliga meningar som "Höglund och Ström blev återinvaldes 1926" (s 63). Elementära fakta kan vara fel, som då det står att det socialdemokratiska regeringsinnehavet bröts 1979 genom Torbjörn Fällins regeringsbildning (s 359).

Självt blev jag kallsvettig, när jag läste en lång polemik mot mig, som skulle ha sagt att "den marxistiska historieskrivningen haft en påfallande positiv syn på Gustav II Adolf". Kallsvetten berodde givetvis på min undran om jag sagt något så dumt. Men jag gick till min text och där stod: "Nyström skiljer sig från andra marxister som publicerat sig i ämnet genom att han har en påfallande positiv syn på Gustav Adolf", alltså en utsaga som är diametralt motsatt den som Linderborg polemiserar emot.

S. O.

Socialdemokrat eller antisemit? Den dolda historien om Arthur Engberg

Håkan Blomqvist

Carlssons Bokförlag 2001, 132 s.

I DEN NYLIGEN avslutade Hillersbergdebatten slöt vänstern leden bakom konstnären Lars Hillersberg. Somliga av hans försvarare hävdade att hans antisemitiska teckningar inte kunde vara antisemitiska eftersom han hörde hemma på vänsterkanten. Uppfattningen att

antisemitiska föreställningar skulle vara oförenliga med en socialistisk övertygelse är historiskt sett felaktig, men tycks trots det inte vara ovanlig bland svenska intellektuella. Internationellt skulle knappast någon forskare bestrida att socialism, liksom konservatism och liberalism, i vissa situationer gått (och går) utmärkt att förena med antisemitism.

Södertörnhistorikern Håkan Blomqvist är en av få företrädare för den svenska vänstern – han är ansvarig utgivare för veckotidningen *Internationalen* – som inte väjer för att diskutera kopplingarna mellan socialism och antisemitism. Han har tagit på sig den föga tack samma men nödvändiga uppgiften att rota i den svenska arbetarrörelsens dunklaste och mest bortglömda gömmor. För två år sedan gav han ut den uppmärksamade *Gåtan Nils Flyg och Nazismen* där han visade hur Nils Flyg, om än stundtals motvilligt, ledde sitt folk rakt i armarna på nazismen. Nu har han tagit sig an en av socialdemokratins klassiska hövdingar, Arthur Engberg, och dennes skriftställning om i första hand judar, det nationella och nazismen. Den uttalade motvilja mot förenklingar och envetna strävan att försöka förstå och förklara som kännetecknade arbetet om Flyg är utmärkande även för den nya boken. Detta hindrar emellertid inte Blomqvist från att tala klarspråk. Han slår fast att: "Arthur Engbergs förhållningssätt till det judiska under de aktuella åren på 10- och 20-talet, kan [...] inte betraktas som annat än antisemitism, rätt och slätt. Det judiska fick för Engberg under dessa år stå för allt han bekämpade vare sig detta var konservatism eller liberalism, stofinans eller kommunism, intellektuell kyla eller djuriskt driftsliv. [—] Därigenom uttryckte han en närmast klassisk form av antisemitism där det judiska helt enkelt kom att symbolisera det onda i världen". Blomqvist understryker dock att Engbergs antisemitism *inte* var "den axel kring vilken hans politiska och ideologiska gärning kretsade".

Merparten av de antisemitiska artiklarna – ett drygt tiotal – publicerade Engberg under

sin tid som redaktör för *Arbetet* 1918 – 1924. Han hade dock redan 1914 presenterat sig för socialdemokratin på rikspanet med ett antisemitiskt utfall mot Sven Hedin och unghögern i SAP:s teoretiska tidskrift *Tiden*. Enstaka antisemitiska slängar från Engbergs penna förekom även under hans första år som redaktör för *Social-Demokraten*. Utfallen mot "det judiska" upphörde efter 1927. Blomqvist visar att de antisemitiska tiraderna förtigits av Engbergs levnadstecknare och inte heller tagits med i det urval av hans skrifter som publicerats. Tystnaden vill Blomqvist främst förklara med en ovilja att "se de antisemitiska uttrycken för vad de var, kanske av omsorg om Engbergs rykte – och Socialdemokratin".

I sin strävan att finna rötterna till Engbergs antisemitism studerar Blomqvist systematiskt de miljöer som formade Engberg. Uppväxten på ett medelstort hemman i norra Hälsingland med en far som var lantbrukare, diakon i den lokala baptistförsamlingen och landstingsman för de frisinna och en bildningsivrande mor gav i arv bildningstörst, en vana att tänka i bibliska kategorier, kärlek till landsbygden och dess normer och värderingar. Uppenbarligen insöp Engberg även den traditionella kristna antijudaismen, liksom folkliga föreställningar om "det judiska"; i hans hembygd traderades en lokal variant av legenden om Den vandrande juden. Under universitetsåren i Uppsala radikaliserades Engbergs verklighetsuppfattning. Han studerade Kant, Hägerström, Schopenhauer och Marx och tog djupt intryck av Strindbergsfejden. Blomqvist framhåller att "Strindbergsfejdens inslag av fientlighet mot kulturkritikens 'semitiska anda' och till försvar för ariska eller germanska själsdjup, tidens rasvetenskapliga fokus på arv och ursprung som legitima förklaringsgrunder, socialdemokratiska försök att beröva högern dess ensamrätt på patriotismen, ja att erövrade fosterländskheten för de egna idealen, utgjorde alla idémässiga kraffält i de miljöer där Engberg formade sin ungdoms ideologiska världsbild". Det var inte minst Engbergs företrädare på *Arbetets* redaktörsstol, botanik-

professorn och skriftställaren Bengt Lidforss, som påverkade Engberg i antisemitisk och pangermanskt riktning. Lidforss var i sin tur influerad av såväl August Strindberg som den skånske diktaren Ola Hansson. Germanistiska rasideal och rasygieniska föreställningar mötte Engberg emellertid inte bara hos Lidforss utan även under sin tid i nykterhetsrörelsen; Engberg var som ung sträng nykterhetsman och blev 1914 biträdande redaktör för nykterhetsrörelsens ledande tidning, *Reformatorn*. En annan tidningsmiljö som också kom att forma Engberg var *Arbetarbladet* i Gävle i vars spalter högerns monopol på fosterlandet och fosterländskheten utmanades inte minst i samband med den häftiga kritiken av "galizierimporten". Det var i *Arbetarbladet* Engbergs livslånga strävan att fylla fosterländskheten med ett nytt, socialdemokratiskt innehåll inleddes.

Engbergs antisemitiska artiklar skrevs alltså mellan 1914 och 1927. Vändpunkten daterar Blomqvist till riksdagens slaktlagsdebatt 1927. Engberg hörde till dem som ville förbjuda den judiska slakten. Justitieministern Johan Thyrén anade antisemitiska motiv bakom förbudsivrarnas agerande och pekade ut Engberg. Påhoppet tycks ha fungerat som en väckarklocka. I debatten om en ny utlänningslag samma år var rollerna i stort sett ombytta. Thyrén varnade för vådorna med en östjudisk invandring medan Engberg gick till storms mot den socialdemokratiska renegaten Otto Järtes tal om att bygga svensk lagstiftning på blodet och rasen. Till distanseringen från antisemitismen bidrog självfallet också fascismens begynnande anlopp mot socialdemokratin.

Omsvängningen blev, visar Blomqvist, djupgående och bestående. Engbergs fräna artiklar mot nazismens barbari och försvar för de förföljda judarna har med rätta gett honom ett eftermäle som en av de ledande antinazisterna, men han var alltså också under ett antal år antisemit. Blomqvist demonstrerar med sin utmärkta bok eftertryckligt det otillräckliga i en svartvit historieskrivning där de

RECENSIONER

goda är alltigenom goda och de onda nattsvarta skurkar. Det fanns nazistsympatisörer som ogillade den nazistiska judepolitiken, antinazister som var antisemiter och allt däremellan.

Lars M Andersson

Kampen om folkkyrkan. Ett folkkyrkligt reformprogramms öden 1928–1932

Sven Thidevall

[Skrifter utgivna av Svenska Kyrkohistoriska föreningen, II Ny följd, nr 53.] Stockholm 2000. 370 sidor.

VI LEVER I privatiseringens tidevarv, och år 2000 upphörde också Svenska kyrkan att vara ett statsorgan. Någon större uppståndelse föranledde inte denna skilsmässa, och det var väl knappast någon som stred för att det gamla bandet mellan kyrka och stat borde bevaras. Annorlunda förhöll det sig runt 1930. Då rådde det, även om motiven för denna uppfattning skiftade, politisk enighet om att Svenska kyrkan inte borde frigöras från statsmakten. Den senare socialdemokratiska ecklesiastikministern Arthur Engberg uttryckte saken så att kyrkan var ett statsorgan på samma sätt som exempelvis postväsendet. Svenska kyrkans biskopar var här av en annan mening, och 1929 enades merparten av dem om en motion till kyrkomötet, där de föreslog en genomgripande reform av Svenska kyrkan för att så göra den bättre anpassad till det moderna samhället.

Det är denna så kallade biskopsmotion som står i centrum för Sven Thidevalls doktorsavhandling, vilken framgått ur det HSFR-finansierade forskningsprojektet "Från statskyrka till folkkyrka". Syftet med Thidevalls arbete har varit att utifrån en analys av biskopsmotionens framväxt, innehåll och effekter analysera kampen om vilken plats Svenska kyrkan skulle ha i det nya samhälle som höll på att växa fram. Undersökningen är uppbyggd kring tre i detta sammanhang centrala

händelser: biskopsmotionens mottagande på kyrkomötet 1929, debatten om den nya församlingsstyrelselagen på riksdagen 1930 samt kommunaliseringen av de kyrkliga egendomarna 1932. Thidevall utgår från ett konfliktperspektiv, och han framhåller betydelsen av förändringar och värderingsförskjutningar. Detta visar sig inte minst i användningen av begrepp som religion, folk och kyrka, vilka intar en central ställning i analysen. Vidare fäster han stort avseende vid enskilda aktörer som exempelvis kyrkomännen Einar Billing, Nathan Söderblom och Sam Stadener samt deras motpart Engberg.

De frågor som står i centrum för Thidevalls avhandling är väl kända, och han noterar att forskningsläget är gott. Så har exempelvis statsvetaren Carl Arvid Hessler i sitt monumentala verk *Statskyrkodebatten* från 1964 ingående behandlat den problematik som står i centrum för Thidevalls undersökning. Men genom att koncentrera undersökningen till några få år och göra en grundlig närläsning av materialet har Thidevall kastat nytt ljus över den komplexa verkligheten. Han använder dessutom ett annat teoretiskt perspektiv än den tidigare forskningen på området genom att anknypa till den nyare nationalismforskningen, och särskilt då Benedict Andersons arbeten. Andersons teori om den "föreställda gemenskapen" spelar en viktig roll i Thidevalls analys.

Avhandlingen är väldisponerad och välskrivnen. Men genom att den behandlar välkända saksammanhang och utvecklingslinjer ter sig framställningen ibland något överdimensionerad. Ett exempel är det inledande kapitlet på nästan 100 sidor, där Thidevall ingående behandlar moderniseringsprocessen och de evangelisk-lutherska folkkyrkornas successivt försvagade ställning i det moderna samhället. Här tas många viktiga frågor upp, som exempelvis olika definitioner av religion, nation och sekularisering, men framställningen har närmast formen av en lärobok eller ett översiktsverk. Vad som saknas är en mer ingående kritisk analys av det som här presenteras. Men

som översikt är avsnittet alldeles utmärkt och skulle kunna användas som en introduktion i modern svensk kyrkohistoria.

Den källbaserade huvudundersökningen inleds med en analys av biskopsmotionens tillkomst och innehåll. Thidevall konstaterar att huvudförfattaren, biskopen i Västerås Einar Billing här konkretiserat sin vision om den evangeliskt motiverade folkkyrkan med evangelieförkunnelsen och budskapet om Guds förekommande nåd i centrum. Kyrkans uppgift skulle vara att sörja för att Evangeliets budskap nådde ut till Sveriges folk, vilket gjorde att man måste bejaka möjligheten av ett fritt utträde ur statskyrkan. Enligt de rådande bestämmelserna, vilka kom att ändras först med religionsfrihetslagen 1951, kunde man inte lämna Svenska kyrkan utan att ansluta sig till ett annat av staten erkänt samfund; och de var inte många. I massmedia var det framför allt förslaget om fritt utträde som väckte uppseende, medan den teologiskt motiverade folkkyrkotanken knappast diskuterades alls. Thidevall ser biskopsmotionen som ett sista försök att omforma Svenska kyrkan till en självständig faktor i det moderna samhällsbygget. Det gamla samhället befann sig i upplösning och det nya hade ännu inte tagit form. Biskoparnas reformprogram var alltså, som Thidevall uttrycker det med anknytning till Benedict Anderson, ett led i kampen om vilken "föreställd gemenskap" den svenska nationalstaten skulle vara.

Biskopsmotionen vann kyrkomötets stöd men den fick inga effekter på det politiska planet. I riksdagen fick biskoparnas reformprogram inte ens stöd av de kyrkligt konservativa. Under riksdagsdebatten om den nya kommunalstyrelselagen 1930 framträdde i stället en nationell diskurs, där strävan efter enhetlighet stod i centrum. Svenska kyrkan betraktades inte som ett samfund grundat på en kristen bekännelse utan som en gemensam nationell angelägenhet. Svenskheten var avgörande, inte bekännelsen. Genom den nya kommunalstyrelselagen skulle de kyrkliga kommunerna väljas enligt samma principer

som de borgerliga. Detta innebar att partipolitiken vann insteg i kyrkan och att det partipolitiska engagemanget blev ett valbarhetskriterium även i kyrkliga sammanhanget. Försöken att föreskriva kyrkliga valbarhetskriterier som exempelvis en positiv inställning till Svenska kyrkans bekännelse avvisades. En ateist skulle alltså utan vidare kunna inväljas i ett kyrkoråd, men inte en kristen troende person utan anknytning till partipolitik.

Enligt Thidevall präglades biskopsmotionen av en vision om att reorganisera Svenska kyrkan enligt en folkrörelsemodell. Men genom den nya kommunalstyrelselagen 1930 och kommunaliseringen av de kyrkliga egendomarna 1932 gjordes denna vision illusorisk. I stället förstärktes Svenska kyrkans karaktär av statlig myndighet, vilket samtidigt innebar att prästens ställning stärktes och att frivilligarbetet inom kyrkan kom att stå utanför de officiella beslutsstrukturerna. Men denna utveckling var inte bara ett resultat av statsmaktens önskan att kontrollera kyrkan utan sammanhängande också, enligt Thidevall, med att det biskopliga reformprogrammet, som ju skulle ha inneburit genomgripande förändringar, faktiskt inte hade något starkare stöd bland kyrkfolket. Kommunaliseringen av de kyrkliga egendomarna genomdes av den gammalkyrkligt orienterade Sam Stadener, som utsetts till ecklesiastikminister i Ekmans frisinnade ministär. Reformen medförde att de traditionella strukturerna befästes. Det var endast på en punkt som det biskopliga reformprogrammet ledde till resultat, och det var på skolans område. Här lyckades man med stöd av en stark folklig opinion bevara en konfessionell, evangelisk-luthersk kristendomsundervisning i landets skolor.

Huvudresultatet av Thidevalls avhandling är att biskopsmotionens reformförslag utgjorde ett seriöst alternativ till den utveckling i riktning mot en myndighetskyrka som Svenska kyrkan kom att ta efter 1930. Han visar, vilket tidigare forskning inte uppmärksammat, att Nathan Söderblom var en drivande kraft bakom det biskopliga reformprogram-

RECENSIONER

met och att ärkebiskopens död 1931 var en av orsakerna till att projektet rann ut i sanden. Vad man som läsare saknar är emellertid en diskussion med den tidigare forskningen på området. Om man inte är påläst i ämnet kan man få intrycket att mycket av det Thidevall redogör för är nya forskningsresultat, medan de i själva verket utgör en upprepning av tidigare kända sakförhållanden, om än med tillägg av nya detaljer. Ett exempel är hans resonemang om Engbergs "omvändelse" från kyrkofiende till kyrkovän i början av 1930-talet. Thidevall framhåller med hänvisning till källmaterial den stora betydelse som den "katolska faran" hade för Engbergs omvärdering av Svenska kyrkan, men nämner inte att både Bo Stråth – som för övrigt saknas i litteraturlistan – och undertecknad tidigare framhållit just detta. Vad man också saknar är en bredare internationell jämförelse. Att de sociala, politiska och kulturella förändringarna efter första världskriget aktualiserade frågan om en nyreglering av förhållandet mellan kyrka och stat var inte unikt för Sverige. Samma problem gjorde sig gällande runt om i Europa, inte minst då i Tyskland där monarkiernas fall gjorde en nyreglering nödvändig.

Men dessa anmärkningar förtar inte värdet av Thidevalls djuplodande studie av det biskopliga reformprogrammets "uppgång och fall". Han visar tydligare än vad som gjorts i tidigare forskning att reformprogrammets vision om en självständig svensk folkkyrka byggd på den evangelisk-lutherska bekännelsens grund, förankrad i de traditionella församlingarna men med större tonvikt lagd på lekmanngaengagemang och frivilligarbete faktiskt representerade ett realistiskt alternativ. I stället blev det emellertid Engbergs statskyrkliga visioner som segrade. I det socialdemokratiskt ledda svenska samhället fanns det, som Thidevall avslutningsvis konstaterar, bara plats för en "föreställd gemenskap", nämligen det på svensk-nationell grund vilande svenska folkhemmet.

Yvonne Maria Werner

Hitlers hemmelige agenter. Tysk et-terretning i Norge 1939–1945

Tore Pryser

Universitetsforlaget Oslo, 2001. 542 s.

DEN TRADITIONELLA BILDEN av svensk politik under andra världskriget har varit att den utmärktes av stor klokhet. Motsvarande bild av Norge under kriget var att hjältemod präglade det norska handlandet. Norge vann ju kriget – "ikke helt allene men allikevel". Nu krakeleerar dessa bilder; åtminstone blir de väsentligt kompletterade. Undfallenheten, fegheten i den svenska politiken understrykes minst lika mycket som klokheten. Och för Norges del framhålls att alla var inte motståndsmän.

Tore Pryser, historieforskare vid Lillehammers högskola, har skrivit om norrmännen som stod på den tyska sidan och som samarbetade med Abwehr, den militära underrättelsetjänsten, och med Sipo och SD (Sicherheitspolizei och Sicherheitsdienst). Det är en mycket systematisk och gedigen framställning med stort intresse också för svensk historiskrivning.

Redan från mitten av 1930-talet visade Abwehr intresse för Norge och började att systematiskt inhämta kunskaper från landet. Det var också denna organisation som dominerade verksamheten under de första krigsåren, men Abwehr föll samman under 1944, när det stod klart att dess chef Canaris tillhört motståndsmännen gentemot Hitler. Under 1943 tillväxte styrkan hos Sipo och SD, som utgjorde delar av SS, och 1944 och 45 dominerade de totalt. Ytterligare en organisation tillkom i krigets slutskede. I Tyskland kallades de Wehrwölfe, varulvar, i Norge silverrävar. De skulle kämpa till slutet och fortsätta kampen också efter ett nederlag.

Det var en klar skillnad mellan organisationerna. Man brukade mycket mera våld och tortyr i Sipo/SD. Inga tyska Abwehrmän i Norge straffades efter kriget däremot tyskar i Sipo/SD. Norrmän som samarbetat med Abwehr blev också straffade. I båda slagen av organisation fanns många med knytning till

Nasjonal Samling. Abwehr-agenterna präglades mer av överklass än de som arbetade för Sipo/SD, där det fanns många poliser. Även vanliga kriminella anlätades av Sipo/SD.

Hur blev då resultatet? – Ja, ur tysk synpunkt inte dåligt. 100-tals normmän i motståndsrörelsen avslöjades liksom allierade agenter, och många av dem miste livet. Den brittiska SOE hade efter fyra år av tysk ockupation av Norge en låg uppfattning av den norska motståndsrörelsen. Man konstaterade att tyskarna lyckats mycket bra med infiltration och avslöjanden. Från sommaren 1944 blev motståndet bättre organiserat och mer professionellt.

Eufemistiskt uttryckt kan sägas att livet inte var enkelt. Ett exempel är Fredrik Nannestad Brekke, prästson född 1919. En kort tid 1940 hade han varit NS-medlem, men han bytte sida och kartlade tyska befästningar. 1943 flydde han över gränsen till Sverige, och i flyktinglägret Öreryd fick han en position som instruktör. I september samma år tog han och några andra sig över gränsen åt andra hållet med den viktiga uppgiften att likvidera den ledande Sipomannen Henry Rinnan. Han fick kontakt med män från motståndsrörelsen, men under en våt fest talade han om sitt uppdrag att mörda Rinnan. På festen fanns också Abwehr-medhjälpare, och följande dag arresterades Brekke. Han hotades med döden, och fick uppleva att fångar i grannceller fördes till avrättning. Följaktligen började han tala, och på grundval av hans avslöjanden kom ett par motståndsmän att likvideras. Brekke bytte sida och gick in i Waffen-SS. Innan han for till Tyskland höll han ett föredrag i norsk radio om den dåliga behandling som norska flyktingar fick i Sverige. Våren 1945 bytte han sida än en gång och började åter samarbeta med motståndsrörelsen. Av denna anledning kam han senare att frikännas för landsförräderi.

Samme Rinnan utvecklade ett system med "negativa agenter". Motståndsmän trodde att de rapporterade till person i motståndsrörelsen men i realiteten var det till fienden. Detta

var ett effektivt sätt att avslöja motståndsceller. Pryser låter oss följa en sådan negativ agent, vars naivitet ledde till att minst nio personer blev arresterade. Agenten själv lyckades fly till Sverige och kom till Kjesäter, där han förhöordes. Senare blev han medlem av de norska polistrupperna i Sverige och avancerade till fänrik.

De båda exemplen visar att Sverige på flera sätt spelade en stor roll. Hit kunde motståndsmän fly men också NS-män. Pryser visar även på samarbete mellan Gestapo och svensk polis vid upprättande av listor på kommunister. Det finns vidare exempel på hur såväl brittiska som svenska myndigheter sökte stoppa eller mörklägga rättegångar, eftersom de ställde dessa länders agerande i en negativ dager. Slutligen visar Pryser hur samarbetsmän efter krigsslutet kunde fly till Sverige för att av svenska nazistsinnade få hjälp att fly vidare, till exempel till Sydamerika.

S. O.

Från Centraleuropa till folkhemmet. Den sudettyska invandringen till Sverige 1938–1955

Rudolf Tempsch

Ekonomisk-historiska institutionen, Göteborg, 1997. 294 s.

VISSA DRAMATISKA HÄNDELSER märks omgående som när en statsman mördas, Pearl Harbor bombas eller Berlinmuren får passeras. Andra kräver perspektiv, för att dramatiken skall stå klar.

Den svenska invandringspolitiken under 1900-talet innehåller en väldig dramatik. Under seklets första fyra decennier fanns en mycket stor restriktivitet mot invandrare och flyktingar. Politiken var i mycket god samklang med den allmänna opinionen. Så sker en plötslig förändring i månadskiftet november/december 1942. Såväl opinion som politik ändras i samband med deportationen av norska judar. Sverige blir positivt till att motta flyktingar. Invandrings- och flyktingsituatio-

RECENSIONER

nen är radikalt annorlunda vid krigets slut än vid dess början. Det visar sig också att det inte är fråga om något snabbt övergående fenomen. Många invandrare och flyktingar stannar i Sverige.

Särskilt märkligt är att Sverige inte nöjer sig med att ta emot dem som av krigets vindar förts till landet. Svensk politik ändras genomgripandet. Tidigare har man menat att varje utlänning som kommer hit tar ett jobb för en svensk. Nu förs resonemang om att ökad invandring behövs för att den ekonomiska tillväxt som Sverige haft under 1930-talet skall kunna fortsätta under efterkrigstiden. Med stöd av regeringen importeras arbetskraft till Sverige. Främst är det fråga om tre kategorier: norditalienare till stora svenska verkstadsindustrier, ungrare till bland annat skogs- och jordbruk och sudetyskar särskilt till gruv- och metallindustri i Mellansverige.

Om italienarna har Arne Järtelius skrivit *Drömmen om Sverige*, 1987. Anders Svensson (Wigerfelt) har skrivit om ungrarna, även om det huvudsakligen rör sig om den flyktingvåg som kom 1956. 1997 disputerade så Rudolf Tempsch på en avhandling om den sudetyska invandringen.

Invandringen av sudetyskar har en särprägel bland annat på det sättet att det i hög grad var socialdemokrater som kom, och de hade sin egen organisation, *Treugemeinschaft*. Så det var inte märkligt att de svenska socialdemokraterna kände särskilt för denna invandring. De första sudetyskarna kom redan före kriget som en följd av Münchenuppgiften. De som kom var alltså motståndare till Hitler och nazisterna. Ytterligare en del kom från de nordiska grannländerna, när Tyskland ockuperat Danmark och Norge.

Den starkt antityska politik som Tjeckoslovakien förde vid krigsslutet gjorde det omöjligt för sudetyskar att återvända. Tvärtom, flyktingströmmen från landet blev mycket stor och gick till Tyskland och Österrike. De allierade tillät till en början inte någon utvandring från Tyskland, men Österrike behandlades på annat sätt, och en stor kontin-

gent kunde hämtas från Österrike till Sverige. I ett senare skede kom dock många också från Tyskland genom individuell invandring.

Totalt sett var antalet sudetyskar som kom till Sverige cirka 5 000. Det var inte många, jämfört med de cirka 2,9 miljoner som bosatte sig i Tyskland. Dock var invandringen till Sverige större än i något annat europeiskt, icke-tyskspråkigt land.

På grundval av en särskild undersökning av sudetyskar i Eskilstuna kan Tempsch konkludera att anpassningen till Sverige gått bra. Det var goda arbetare som kom hit, och de var inriktade på att stanna i det nya landet. Den blivande AMS-chefen Bertil Olsson var också särskilt nöjd med de sudetyska arbetarna.

Rudolf Tempsch har som framgått behandlat ett angeläget ämne. Det sträcker sig från förkrigstid, över kriget till efterkrigstiden. Han låter oss också ta del av vad som hände både i Tjeckoslovakien, i stormaktspolitik och i Sverige. Den nya svenska invandringspolitikerna är en viktig del i skapandet av dagens Sverige.

S.O.

Den fackliga europavägen. LO, det internationella samarbetet och Europas enande 1945 – 1991

Klaus Misgeld

Stockholm, Atlas 1997, 448 s.

I ANLEDNING AV hundraårsjubileet 1998 initierade LO ett forskningsprogram under rubriken "Svensk fackföreningsrörelse efter andra världskriget". Projektgruppens forskare, bl.a. Klaus Misgeld vid Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, har under Lars Magnussons samordning genomfört undersökningar om samhällsutvecklingen och facket i efterkrigstiden. I sitt bidrag *Den fackliga europavägen* (1997) markerar Klaus Misgeld inledningsvis två huvudspår för undersökningen; för det första LO:s (och delvis även TCO:s) *förhållningssätt* till den västeuropeiska ekonomiska och politiska integrationen efter andra världskriget,

för det andra svensk fackföreningsrörelses positionering och *medverkan* i europeiskt fackligt samarbete. Misgeld visar de båda spårens komplexitet och hur de förhåller sig till varandra i den aktuella historiska undersökningssperioden. När det gäller LO:s syn på den överstatliga politiska/ekonomiska integrationen löper utvecklingen till stora delar parallellt med den officiellt nationella. Här framträder fackliga överväganden kopplade till sådant som neutralitetspolitik och frihandelspolitik. Beträffande medverkan i europeiskt fackligt samarbete, däremot, har LO/TCO agerat mer oberoende och uttalat i medlemmarnas specifika intressen.

Den fackliga *internationalismen* och *internationaliseringen* (det förra en facklig ideologisk aspekt, det senare en facklig arbetsmetod) har stått i ett intressant och komplicerat förhållande till varandra. Graden av internationalism, här uttryckt som facklig internationell solidarisk aktivitet baserad i de inhemska och utländska fackliga organisationernas intressen, har inte alltid korrelerat med benägenhet till internationalisering. Nationella fackliga styrkepositioner har medfört *minskat* behov av internationell samverkan. De nationella arbetarrörelserna har då tenderat att identifiera sig med sina egna stater vilkas välfärdssystem har svarat för nöjaktig homogenitet och exklusivitet. Frågan väcks huruvida facklig internationalism mer varit en fråga för arbetarrörelsens ledare än för dess fotfolk. Misgeld pekar på fackföreningsrörelsens fundamentala legitimitetskrav att verka för medlemmarnas specifika intressen som en ofrånkomlig komplikation i relation till facklig internationalism; förhållandet mellan egenintresse och solidaritet. Trots en stark internationell facklig solidaritet förmedlad i högtidliga programförklaringar, har arbetarrörelsens internationella organisationer inte tilldelats mandat som skulle kunna inskränka de nationella organisationernas suveränitet.

Med viktiga utgångspunkter i de nationella arenorna, särskilt den svenska, gör Misgeld fortgående internationella säkerhetspolitiska,

ekonomisk-politiska och konjunkturella analyser till bakgrund för utvecklingsprocesser på facklig nationell och europeisk makronivå. Förståelsedimensionen integreras härmed i ett förklarande anspråk uttryckt i en synnerligen noggrann redogörelse för det fackliga organisatoriska samspelet i efterkrigstidens Europa – läsaren bibringas inte bara insikter i *varför* det skedde utan även ingående förståelse av *hur* det gestaltades. Den europeiska ekonomiska och politiska integrationen bildar en naturlig huvudfåra till vilken ansluter/avlöper fackligt europeiskt samarbete i form av ideologiska och strategiska förgreningar.

I den storpolitiska fonden kan nämnas Romfördraget 1957, NATO-dominerad säkerhetspolitik i det kalla kriget, den franska hållningen till EG:s utvidgningsfrågor före/efter president de Gaulle, 1960-talets politiska radikalisering och 1970-talets ekonomiska kriser samt den politiska omvälvningen i Östeuropa i slutet av 1980-talet. På den svenska nationella nivån utgör alliansfrihets-/neutralitetspolitiken, exportindustriprofilen, konjunkturfuktuationer och ledarskapsaspekter i de fackliga och politiska råjongerna avgörande instanser för den svenska fackliga europavägen. Denna kan därmed sägas utgöra en tredje analysnivå i Misgelds breda skildring. Den fackliga organisationsnivån varpå *den fackliga europavägen* anlagts relateras sålunda kontinuerligt till de båda förra.

I takt med ökad ekonomisk internationalisering och politisk europeisk integration förenas emellertid alltmer fackföreningsmedlemmarnas intressen med internationalism så som den formulerades tidigt i arbetarrörelsens historia. Ekonomiernas gränsöverskridande mellan de nationella arenorna och företagets internationaliserade oligopol har skapat ökade behov av fackligt internationellt samarbete även vid sidan av den egna *nationalstatens* demokratiska räckvidd. Det Misgeld benämner *euro-unionism* uttrycker just ett *samordnat* fackligt internationellt samarbete, gemensamma internationella påtryckningar och arbete via demokratiska institutioner på *nationell*

RECESSIONER

bas. Spänningen mellan fackligt egenintresse och facklig internationalism har således minskat i det sena 1900-talet. Mot bakgrund av denna utveckling, där industri- och handelsintressen successivt kommit i förgrunden framför alliansfri säkerhetspolitik, konstaterar Misgeld att LO:s så småningom mycket aktiva deltagande i europafacket (EFS) banade väg för den "relativt stora samstämmighet om Sveriges EG-närmande och anslutning som kom till uttryck vid kongressen i juni 1991." (s. 324) Detta svenska euro-fackliga engagemang, som ett kvartssekel tidigare hade varit i det närmaste obefintligt, öppnade dörren till svenskt medlemskap i den blivande Europeiska unionen.

Att säga att svenska LO:s ståndpunkter, gestaltade i praktisk facklig euro-internationalisering, gentemot den europeiska integrationen bara skulle ha anpassats till de nationellt officiella vore sålunda en alltför grov förenkling. Misgeld visar hur och på vilka grunder svensk fackföreningsrörelse vid flera tillfällen på ett betydelsefullt sätt gick före de politiska institutionerna i närmandet till det integrerade samarbetet. Samtidigt som integrationsprocessen intensifierades inom EG förstärktes demarkationslinjerna utåt. Genuint fackliga medlemsintressen kom därvidlag att sammanfalla med svenska handels- och industriintressen i ett närmande till gemenskapen. De fackliga positionerna behövde inte på samma sätt som t.ex. regeringens övervägas med hänsyn till den svenska säkerhetspolitiska doktrinen om alliansfrihet och neutralitet. LO hade tagit ställning i det kalla kriget och gjorde inga anspråk på alliansfrihet. Svensk fackföreningsrörelse samarbetade med väst. Att LO även kom att bejaka, må vara för att nå inflytandepositioner, ekonomisk/industriell internationalisering för att främja produktivitetsutvecklingen och i syfte att långsiktigt trygga jobb och välfärd är i linje med svensk fackföreningsrörelsens generellt positiva syn på industriell (struktur-) rationalisering, även om Misgeld inte explicit gör just den kopplingen. (Se t.ex. Lars Ekdahl, *Arbete mot kapital*, 1983.)

Ändå förhöll sig LO minst sagt avvaktande i ett tidigare skede, när initiativ till "gemensam facklig politik för ett samordnande av Europas ekonomi" först togs i början av 1950-talet. (s. 51) Ehuru positiv till frihandel och produktivitetsutvecklingsåtgärder delade man en brittisk uttalad skepsis till eget nationellt deltagande i en europeisk *integration*.

Den euro-fackliga organisatoriska utvecklingen och diskussionen i sakfrågor under 1950-talet innehöll moment som ömsom attraherade, ömsom stötte bort svenska representanters intresse; problemformuleringar kring den "sociala dimensionen" inom FFI (Fria fackföreningsinternationalen), fackliga strategier mot "social dumping" och diskussioner i samband med arbetsvandringar inom ERO (Fria fackföreningsinternationalens europaregional) är exempel som rönt svensk tillskyndan.

Om det tongivande i den svenska attityden till europaintegration under 1950-talet hade varit ointresse, kom det i början av 1960-talet att ersättas med kritik. Såväl i LO-ledningen (Arne Geijer) och regeringen ("Metalltalet" av statsminister Tage Erlander) som i fackföreningspressen avisades, inte minst på ideologiska grunder, ett svenskt medlemskap i gemenskapen. (s. 97 f, 328)

Kursförändringen i den franska europapolitiken innebar emellertid ny dynamik i både utvidgnings- och integrationsprocesserna. Detta, vilket bl.a. betydde en urgröpning av den fackliga EFTA-organisationens inflytande, ställde fackföreningsrörelsen inför nya uppgifter. En ny medvetenhet om behovet av en genuint representativ facklig organisation för de västeuropeiska löntagarna resulterade i det nya EFS, europafacket. Här skulle alla demokratiska och oberoende centrala arbetar- och tjänstemannaorganisationer vara välkomna, i princip även kristna och kommunistiska. De kristna fackliga organisationernas representationer i EFS var knappast kontroversiella vilket dock inte kan sägas om de kommunistiska. Dessa stötte på energiskt motstånd, särskilt från kristet håll men även från socialde-

mokratiskt orienterade organisationer. Misgeld noterar i förbigående att t.ex. svenska TCO representerade en mer accepterande attityd gentemot kommunisterna än LO. (s. 200, 333)

Europafacket, EFS, som för svenska LO och TCO utgjorde ett konstitutionellt direkt påverkansorgan gentemot EG-kommissionen, något som Sverige som icke-medlemsnation saknade, blev under 1970- och 1980-talen ett viktigt forum för freds- och nedrustningsfrågor och ett instrument i kampen mot arbetslösheten. EFS verkade även i direkta kontakter med EG och EG:s regeringar för upprättandet av uppföranderegler för multinationella företag och för medbestämmande i europeiska bolag. Dessa euro-fackliga strävanden och EG:s inre engagemang i arbetslöshets- och arbetsmarknadspolitik samt arbetsmiljö- och medbestämmandefrågor kan samlas under rubrikerna *Den sociala harmoniseringen* och *Den sociala dialogen*. Ytterst handlade det ofta om att skapa överenskommelser som skulle förhindra tendenser till *social dumping*. Synen på den europeiska integrationen började svänga inom LO.

När i slutet av 1980-talet den östeuropeiska politiska omvälvningen medförde att Sveriges alliansfrihetsargument förlorade i styrka minskade svenskt motstånd mot fullt medlemskap i EG på ett plan; det faktum att den svenska välfärdsmodellen syntes krakelera ökade incitamenten för medlemskap på ett annat.

De båda europavägarna, den fackliga och den officiellt nationella, sammanföll, enligt Misgelds metaforik, med varandra i den svenska medlemskapsansökan i EG/EU 1991. Den fackliga vägen, emellertid, hade präglats av en mer *aktiv* pådrivande inriktning än den (regerings-) politiska som i allt väsentligt fått sin kurs stakad utifrån *reaktiva* överväganden.

Den fackliga internationalismens inneborende konflikt mellan egenintresse och solidaritet framstår i Misgelds nyanserade analys, där även *tidsperspektivet* hamnar i förgrunden, som skenbar. Fackligt europeiskt samarbete som tillvaratar de egna medlemmarnas specifika intressen och samtidigt flyttar fram fackliga inflytandepositioner på centrala beslutandenivåer kan öppna för möjligheten att verka för fackliga och mänskliga rättigheter även utanför Europa. "I denna mening finns det – på sikt – ingen oöverkomlig konflikt mellan solidaritet och egenintresse." (s. 350)

Klaus Misgelds *Den fackliga europavägen* är en storslagen empirisk och syntetiserande historisk undersökning med direkt och uppenbar samtidsrelevans. Den ganska lågmälda teoritillämpningen fyller ändå sitt syfte som vägledande och klargörande instrument i en eljest svårforcerad massiv empirisk redovisning. Tveklöst kommer detta att vara ett standardverk för svensk/nordisk facklig euro-politisk forskning i 1900-talets efterkrigshistoria under överskådlig tid.

Staffan Stranne